

॥ હરિ:ૐ ॥

પૂજ્ય શ્રીમોટા પ્રણીત
આહુતિમંત્ર અને આરતી

(ભાવાત્મક સમજૂતી)

• લેખક •
રમેશ ભટ્ટ

હરિ:ૐ આશ્રમ પ્રકાશન, સુરત

□ પ્રકાશક : ટ્રસ્ટીમંડળ,
હરિ:ૐ આશ્રમ, (સ્થાપના વર્ષ ૧૯૫૬)
કુરુક્ષેત્ર મહાદેવના મંદિરની બાજુમાં,
જહાંગીરપુરા, રાંદેર, સુરત-૩૯૫ ૦૦૫.
ફોન : (૦૨૬૧) ૨૭૬૫૫૬૪
Email : hariommota@gmail.com
Website : www.hariommota.org

© હરિ:ૐ આશ્રમ, સુરત, નડિયાદ.

આવૃત્તિ	વર્ષ	પ્રત	આવૃત્તિ	વર્ષ	પ્રત
પ્રથમ	૧૯૯૫	૩૦૦૦	ત્રીજી	૨૦૦૪	૧૦૦૦
બીજી	૧૯૯૯	૩૦૦૦	ચોથી	૨૦૧૪	૧૦૦૦

□ પૃષ્ઠ : ૮૦

□ કિંમત : રૂ. ૧૦/-

□ પ્રાપ્તિસ્થાન : હરિ:ૐ આશ્રમ, સુરત-૩૯૫ ૦૦૫
હરિ:ૐ આશ્રમ, નડિયાદ-૩૮૭ ૦૦૧

□ મુદ્રણશુદ્ધિ : જયંતીભાઈ જાની, ફોન : (૦૭૯) ૨૬૬૧૨૭૨૮

□ ડિઝાઇનર : મયૂર જાની, મો. : ૯૪૨૮૪૦૪૪૪૩

□ ટાઇપસેટિંગ : અર્થ કોમ્પ્યુટર,
૨૦૩, મૌર્ય કોમ્પ્લેક્સ, સી. યુ. શાહ કોલેજ સામે,
ઈન્કમટેક્સ, અમદાવાદ-૧૪, ફોન : (૦૭૯) ૨૭૫૪૩૬૯૯

□ મુદ્રક : સાહિત્ય મુદ્રણાલય પ્રા. લિ.
સિટી મિલ કંપાઉડ, કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
ફોન : (૦૭૯) ૨૫૪૬૯૧૦૧

॥ હરિ:ૐ ॥

સમર્પણાંજલિ

(ચોથી આવૃત્તિ)

હરિ:ૐ આશ્રમ, સુરતના નિર્માણ કાર્યથી લઈને આજપર્યંત નિભાવમાં, સેવાકીય પ્રવૃત્તિમાં લવાછા ગામનાં સ્વજનોનો ફાળો અનન્ય છે. આનંદની હકીકત એ છે કે ગામના યુવાનો પણ આ કાર્યમાં વડીલોના સંસ્કારોને દીપાવી રહ્યા છે. આશ્રમના તમામ કાર્યમાં તેમ જ શ્રમદાન યજ્ઞમાં હંમેશાં ખડેપગે સતત સેવા આપનારો આખો યુવા વર્ગ છે. પૂ. ઝીણાકાકાના હાથે કર્તવ્યનિષ્ઠાની તાલીમ પામેલા આ યુવાનો આશ્રમનાં સેવાકાર્યમાં સમય અને માન અપમાન નેવે મૂકીને કામ કરતા રહ્યા છે એવા

લવાછા ગામના સેવાભાવી યુવક

શ્રી શૈલેષભાઈ મણિલાલ પટેલ

તથા તેમનાં ધર્મપત્ની

શ્રીમતી ચેતનાબહેન શૈલેષભાઈ પટેલને

‘આહુતિમંત્ર અને આરતી’ પુસ્તકની આ ચોથી

આવૃત્તિનું પ્રકાશન આનંદપૂર્વક અર્પણ કરીએ છીએ.

તા. ૮-૪-૨૦૧૪

રામનવમી, સં. ૨૦૭૦

ટ્રસ્ટીમંડળ,

હરિ:ૐ આશ્રમ, સુરત

॥ હરિ:ૐ ॥

પૂજ્ય શ્રીમોટાનો મૌલિક દૃષ્ટિકોણ

પૂજ્ય શ્રીમોટા રચિત ‘આરતી’ની ભાવાત્મક સમજૂતીની સુધારેલી-વધારેલી અધિકૃત આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે ત્યારે સાધના માટે સજ્જ થતા શ્રેયાર્થીને તેઓશ્રીએ જે રીત દર્શાવી છે એમાં રહેલા મૌલિક દૃષ્ટિકોણ પ્રત્યે ધ્યાન દોરવું યોગ્ય લાગે છે. ‘આધ્યાત્મિક સાધના’ કે ‘જીવનવિકાસનો માર્ગ’, પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સૂચવેલી સાવધાની વિના, ધૂંધળો અને મોટેભાગે ભુલભુલામણીવાળો તેમ જ ઘણી વાર ભ્રાંતિમાં રાખનારો બની જાય તેવી શક્યતા છે.

શ્રેયાર્થીએ જીવનને ખીલવવા માટે જે માર્ગ પસંદ કર્યો હોય અને એ માટે જે સાધનનો અભ્યાસ કરવા તત્પર થયો હોય એણે સૌ પ્રથમ પોતે લીધેલાં માર્ગ તથા સાધન અંગે વૈચારિક સ્પષ્ટતા કરી લેવી જોઈએ. પૂજ્ય શ્રીમોટા લખે છે કે ‘મનને ચારેબાજુથી પૂરું ચકાસ્યા વિના આ જ ધ્યેય છે એમ નક્કી ન કરી નાખવું...’ હમણાં એમ લાગ્યા કરશે ‘હા, એ જ ધ્યેય સાચું છે અને ખરું છે.’ પણ પછીથી તો મનના બળવાની તોબા તો માત્ર તેવો અનુભવી જ જાણી શકે છે. એટલે તમે કોઈ રીતે ઉતાવળા ન થાઓ. હમણાં બીજું છોડીને જીવનની બાબતમાં અત્યંત પ્રેમભાવે બધું વિચાર્યા કરો અને એનું ચિંતવન થવા દો.

તમે હમણાં જે જપયજ્ઞ શરૂ કર્યો છે તે જો હમણા માંડી વાળી શકો તો તેમ કરવા મારી તમને ભલામણ છે, કારણ કે હમણાં તો બને તેટલો બધો સમય જાગ્રત રહીને મનની ગતિને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરો. તથા હવે પછીના જીવનનાં વલણ ને ધ્યેય બાબતની ચોખવટ દિલ સાથે કરતા રહો. તે જ બાબતનું સતત ચિંતવન કર્યા કરો, અને મન સાથે તે બાબતની બરાબર પૂરી સમજૂતી કરી લો. (‘જીવન પગરણ’, ચોથી આ; પૃ. ૧૩ અને ૧૫)

સાધનામાર્ગ અંગેના વાંચનમાં પણ સમજણને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ‘સમજ્યા વિનાનું વાંચવું તે વાંચ્યું ન કહેવાય, પરંતુ

સમજવાનાં દ્વારને બંધ કર્યું ગણાય. સમજીને વાંચવાનું રાખવું. જે કંઈ સમજીએ એનું રહસ્ય, હેતુ, ગાંભીર્ય ને જોખમદારી પૂરેપૂરાં પ્રીછીએ. આવી રીતથી અને ભાવનાથી વાંચીએ તો જ સમજનાં દ્વાર ઊઘડે. સાચું શું છે, તે સમજવાને આપણે પોતે ખુલ્લા થવું પડશે. તે વિના ગમે તેમ વાંચેલું ખપમાં આવવાનું નથી.’ (‘જીવન મંથન’ બીજી આ; પૃ. ૧૮૬)

જો આપણામાં ભાવનાનો વિકાસ અનુભવાય તો એકનું એક જ વાંચેલું પણ નવી સમજણથી પ્રકાશિત થાય. આથી, નવી સમજણના પ્રકાશમાં અગાઉની સમજણને ત્યજી દેવાની પણ તૈયારી રાખવી જોઈએ. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ જડતાભરી સમજણને ‘ઝેર’ સમાન ગણાવી છે. સમજણનાં દ્વાર ઉઘાડવા માટે ‘ભાવનાથી વાંચીએ’ એમ સૂચવ્યું છે.

ભાવનાત્મક સમજ વિના જે કોઈ કંઈ પણ કરવા લાગી જાય છે અથવા પોતે જે કંઈ કરે છે એ જ બરાબર છે એવી જડતા ધરાવે છે એને ઉદ્દેશીને પૂજ્ય શ્રીમોટાએ પ્રેમપૂર્વક સ્વતંત્રતા આપી છે-વ્યંગ્યાર્થમાં મુક્તિ આપી છે. ‘પુનિત પ્રેમગાથા’ બી.આ; પૃ. ૧૮૧) પર લખે છે કે-

‘વિના વિચાર્યું જો કરવું કંઈ હો તો મને છોડી દેજો,
તમારું સૌ જે તે પ્રભુ કરવશે શ્રેય કલ્યાણ પૂરું;
મને બિચારાને ગરદન તમે મારતાં કાં નકામા ?
બગાડ્યું ના મેં તો તમ કંઈ કશું એ રીતે તો વિચારો.’

વિચારોની સ્પષ્ટતા અને બૌદ્ધિક સમજૂતીનું આટલું બધું મહત્ત્વ આધ્યાત્મિક સાધના અંગે ભાગ્યે જ જોવા-જાણવા મળશે. આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ કે દશ્ય-દર્શનને પણ બુદ્ધિગ્રાહ્ય થાય એ રીતે સ્વીકારવા-સમજવા કહ્યું છે. અનુભૂતિની શક્યતાનો વિચાર પણ સ્પષ્ટ કરવા વારંવાર કહ્યું છે. આથી, શ્રેયાર્થી કોઈ દશ્ય-દર્શન કે અનુભૂતિથી મુકામે પહોંચ્યાની ભ્રાંતિમાં ન અટવાય. આ માટે આત્માના અનુભવને સમજી-પરખી શકે એવી શુદ્ધ મતિ રહ્યા કરે એ માટે આરતીમાં ખાસ ગવાયું છે. એટલા માટે નવ કડીની આરતીમાંથી ચાર કડીમાં ‘મતિ’ અંગેની સાધના સૂચવી છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાના આવા વિશિષ્ટ અને વિરલ દૃષ્ટિકોણ ‘આહુતિમંત્ર’ તથા ‘આરતી’માંના જે ભાવાત્મક અર્થ સમજાયા એ રીતે નવેસરથી સુધારીને આ આવૃત્તિમાં રજૂ કર્યા છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં જે અર્થઘટન છે એ ‘હરિવાણી’માં ક્રમશઃ પ્રગટ થતું હતું. છેલ્લી કડીનું લખાણ છપાવા જતાં ૧૯૬૮માં પૂજ્ય શ્રીમોટાના સૂચનથી શ્રી નંદુભાઈ પાસેથી પૂજ્ય શ્રીમોટાના હસ્તલિખિત પત્રોનું પોટલું મારી પાસે આવેલું. એ પોટલામાંથી પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લખેલી આરતીની હસ્તપ્રત મળી. હસ્તપ્રતના પાઠ પ્રમાણે આરતી વંચાતી ન હતી કે ગવાતી ન હતી. આથી, માત્ર પાછલી કડીના અર્થઘટનમાં મેં હસ્તપ્રત પ્રમાણે અર્થ કરેલો. અને આધારની સચ્ચાઈ રજૂ કરવા પૂજ્ય શ્રીમોટાના હસ્તાક્ષરમાં જ ‘આરતી’ પ્રગટ કરેલી.

હવે જ્યારે નવી આવૃત્તિ પ્રગટ થવાનો સંયોગ થયો ત્યારે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લખેલા અધિકૃત પાઠ પ્રમાણે નવેસરથી સમજૂતી લખી છે. અગાઉની આવૃત્તિમાં રજૂ થયેલી સમજણ અધૂરી હતી એ કબૂલ કરું છું. પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં દર્શનને અનુરૂપ અર્થ રજૂ કરવાની તકને નવેસરથી તેઓશ્રીના અક્ષરદેહની પૂજા કરવાનું ભાગ્ય સમજું છું.

પૂજ્ય શ્રીમોટાના ચાહકો આ નિવેદન યથાયોગ્ય ભાવનામાં સ્વીકારે એવી શ્રદ્ધા છે.

અમદાવાદ,

રમેશ ભટ્ટ

તા. ૨૮-૯-૧૯૯૯

॥ હરિ:ૐ ॥

નિવેદન (બીજી આવૃત્તિ)

પૂજ્ય શ્રીમોટા પ્રણીત 'આરતી'નું અર્થદર્શન કરાવતી પુસ્તિકા 'ૐ શરણચરણ લેજો' નામે ૧૯૮૫માં શ્રી પરમાનંદ તલાટીના સહયોગથી 'હરિવાણી ટ્રસ્ટે' પ્રગટ કરેલી. ચાર વર્ષ પછી આરતીના અધિકૃત વાંચનને આધારે સુધારા વધારા સાથે આ નવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરતાં આનંદ થાય છે. આ આવૃત્તિમાં 'આહુતિમંત્ર'ની સમજૂતી ઉમેરી હોવાથી આ પુસ્તિકાનું મૂલ્ય વધ્યું છે. શ્રી રમેશભાઈ ભટ્ટે સદ્ભાવપૂર્વક આ પ્રકાશનમાં સહાય આપી એનો અમને આનંદ છે. એ બદલ અમે એમના આભારી છીએ.

જે 'આહુતિમંત્ર'ની સમજૂતી આ પુસ્તિકામાં અપાઈ છે, એ ઉપરાંત પૂજ્ય શ્રીમોટાએ બીજા આહુતિમંત્રો પણ રચેલા છે. જિજ્ઞાસુઓ પોતાના અંતરભાવની જરૂર પ્રમાણે એમાંથી કોઈ પણ આહુતિમંત્રનો ઉપયોગ કરી શકે છે. એ હેતુથી આ પુસ્તિકાના પૃ. ૧૦ પર એ છપાવ્યા છે. આહુતિમંત્રો પ્રાર્થનારૂપે છે એથી આહુતિની ક્રિયા વિના પણ ભાવપૂર્વક એ વારંવાર રટવાથી એનું પરિણામ અનુભવી શકાય છે એવો ઘણાંનો અનુભવ છે.

આ પુસ્તિકાનું આવરણ સોહમ્ ગ્રાફિક્સ પ્રા. લિ. ના નિયામક શ્રી અખિલેશ હજરનીસે સદ્ભાવથી તૈયાર કર્યું છે આ માટે અમે એમના આભારી છીએ.

આ પુસ્તિકાની મુદ્રણશુદ્ધિ માટે ઉઠાવેલી જહેમત અને ચીવટ બદલ શ્રી જયંતીભાઈ જાનીના અમે આભારી છીએ.

૧૧, દાદા રોકડનાથ સોસાયટી,
નારાયણનગર, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭
ફોન : ૨૬૬૩૫૮૭૩
તા. ૨૮-૯-૧૯૯૯

ટ્રસ્ટીઓ,
'હરિવાણી ટ્રસ્ટ'

॥ હરિ:ૐ ॥

નિવેદન (ચોથી આવૃત્તિ)

પૂજ્ય શ્રીમોટા પ્રણીત 'આરતી'નું અર્થદર્શન કરાવતી પુસ્તિકા 'ૐ શરણચરણ લેજો' નામે ૧૯૮૫માં શ્રી પરમાનંદ તલાટીના સહયોગથી 'હરિવાણી ટ્રસ્ટે' પ્રગટ કરેલી. ૧૯૯૯માં આરતીના અધિકૃત વાંચનને આધારે સુધારા વધારા સાથે નવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરેલી. ત્યાર પછી ૨૦૦૪માં અને હવે ચોથી આવૃત્તિ ૨૦૧૪માં પ્રગટ કરતાં આનંદ થાય છે. આ આવૃત્તિમાં 'આહુતિમંત્ર'ની સમજૂતી ઉમેરી હોવાથી આ પુસ્તિકાનું મૂલ્ય વધ્યું છે. શ્રી રમેશભાઈ ભટ્ટે સદ્ભાવપૂર્વક આ પ્રકાશનમાં સહાય આપી એનો અમને આનંદ છે.

જે 'આહુતિમંત્ર'ની સમજૂતી આ પુસ્તિકામાં અપાઈ છે, એ ઉપરાંત પૂજ્ય શ્રીમોટાએ બીજા આહુતિમંત્રો પણ રચેલા છે. જિજ્ઞાસુઓ પોતાના અંતરભાવની જરૂર પ્રમાણે એમાંથી કોઈ પણ આહુતિમંત્રનો ઉપયોગ કરી શકે છે. એ હેતુથી આ પુસ્તિકાના પૃ. ૧૦ પર એ છપાવ્યા છે. આહુતિમંત્રો પ્રાર્થનારૂપે છે એથી આહુતિની ક્રિયા વિના પણ ભાવપૂર્વક એ વારંવાર રટવાથી એનું પરિણામ અનુભવી શકાય છે એવો ઘણાંનો અનુભવ છે.

આ પુસ્તકની મુદ્રણશુદ્ધિનું કાર્ય શ્રી જયંતીભાઈ જાનીએ પૂરા સદ્ભાવથી, ખંતથી અને ચોકસાઈપૂર્વક કર્યું છે, તે બદલ અમો તેમના ખૂબ ખૂબ આભારી છીએ.

સાહિત્ય મુદ્રણાલયના શ્રી શ્રેયસભાઈ વિષ્ણુપ્રસાદ પંડ્યાએ પૂજ્ય શ્રીમોટા પ્રત્યેના ભક્તિભાવથી આ પુસ્તકનું મુદ્રણ કરી આપ્યું છે. તેઓશ્રીના આવા અમૂલ્ય અને ઉદારતાભર્યા સહયોગના કારણે જ પૂજ્ય શ્રીમોટાનો અક્ષરદેહ ઘણી ઓછી કિંમતે સમાજચરણે મૂકી શકીએ છીએ. શ્રી શ્રેયસભાઈ પંડ્યાના અમો ખૂબ ખૂબ આભારી છીએ.

તા. ૮-૪-૨૦૧૪
રામનવમી, સં. ૨૦૭૦

ટ્રસ્ટીમંડળ
હરિ:ૐ આશ્રમ, સુરત

આહુતિમંત્ર અને આરતી

રમેશ ભટ્ટ

‘હું સર્વત્ર વિદ્યમાન છું.’

‘જીવન દર્શન’, ૧૧મી આ., પૃ. ૪૩૧

- શ્રીમોટા

આહુતિમંત્રો

(અનુષ્ટુપ)

અનિષ્ટની મુક્તિ કાજે

સૌ અનિષ્ટથી મુક્તિ થવા કાજે હૃદે ઊંડી,
પ્રાર્થના કરી આહુતિ આપીએ સ્મરીને હરિ.

શાંતિની વૃદ્ધિ અર્થે

શાંતિ, કલ્યાણ વૃદ્ધ્યર્થે ને અનિષ્ટ હઠાવવા,
આહુતિ આપીએ પ્રાર્થી પાદમાં દિલ વાળવા.

શ્રેય કાજે

શ્રેયની ભાવનાર્થે સૌ, ભેળાં મળી બધાં અમે,
ધારવા શાંતિ કલ્યાણ, યજ્ઞે આહુતિ અર્પીએ.

કર્મ પૂરાં થવા કાજે

સર્વનુંય થવા હિત આરંભાયેલ કર્મને,
થવા પૂરું હૃદે પ્રાર્થી આહુતિ અર્પીએ અમે.

ક્ષેમ થવા કાજે

અમારું સૌ રીતે ક્ષેમ થજો તારી કૃપા થકી,
સૌનું કલ્યાણ વાંછાજો પ્રાર્થી એ આપું અંજલિ.

॥ હરિઃૐ ॥

આહુતિમંત્ર

‘પામવા વિઘ્નથી મુક્તિ, શાંતિ કલ્યાણ ઝંખવા,
આહુતિ આપીએ પ્રાર્થી, ‘ઉન્મુખી દિલ પ્રેરવા.’

॥ હરિઃૐ ॥

અગ્નિ પ્રગટાવવાની પ્રાર્થના

(અનુષ્ટુપ)

અગ્નિ પ્રત્યક્ષ શક્તિ છે અગ્નિ પ્રકાશ પ્રેરતો,
અગ્નિ સર્વને શુદ્ધ કેવો પવિત્ર બનાવતો !

અગ્નિની પ્રેમજ્વાળાઓ પ્રકટે ઉચ્ચ ઉચ્ચ શી !
ધારણા જીવને હૈયે આપણે તેવી રાખવી.

પ્રચંડ શક્તિ અગ્નિની ચેતાવવા હૃદયે પૂરી,
અગ્નિની સાધના ઉગ્ર જીવને કરવી રહી.

અગ્નિ ચેતાવવા અગ્નિ શો સંપડાવવો રહ્યો,
તે જ છે સાધના જાણો અગ્નિ છે સાધના ખરી.

અગ્નિ પેટાવવા કાજે સાધના શી જરૂરની,
જિજ્ઞાસારૂપ અગ્નિને ચેતાવીને ફરી ફરી,
એની પ્રચંડ જ્વાળાથી પ્રવેશવાનું કરો ચહી.

અગ્નિ તેથી જ ચેતાવી જીવને પ્રતિષ્ઠા થવા,
આજે હું અગ્નિને ભાવે પ્રકટાવું સૌ સમક્ષમાં.

• • •

॥ હરિઃૐ ॥

આહુતિમંત્ર

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ કેટલીક વિધિઓ પ્રેરી છે. એમાં યજ્ઞ અને આહુતિનો પણ સમાવેશ થાય છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં દર્શનમાં કેવળ કર્મકાંડને મહત્ત્વ નથી અપાયું, પણ એ ક્રિયા પાછળ ભાવનાત્મક જ્ઞાનદષ્ટિ ધારણ કરવાનું મહત્ત્વ સૂચવાયું છે. આથી, તેઓશ્રીએ આપણી પરંપરામાં યજ્ઞકુંડ, અગ્નિ તથા આહુતિ માટેનાં દ્રવ્યોનો ભાવનાયોગ્ય મર્મ સમજાવ્યો છે. આ બધાં જ સ્થૂળ દ્રવ્યોને પ્રતીક તરીકે સ્વીકારવાનું તેઓશ્રીએ સમજાવ્યું છે.

જુદા જુદા પ્રસંગે યોજાતી વિધિમાં અગ્નિ માટેની પ્રાર્થના એકસરખી છે, પરંતુ આહુતિ આપતી વખતે બોલવાના પ્રાર્થનામંત્રો જુદા જુદા છે. પૂજ્યશ્રી પ્રણીત (રચિત) આ આહુતિમંત્રો ઘણા જ મહત્ત્વના છે. તેઓશ્રીએ આપણા સૌ પર કરુણા અને કૃપા કરીને આ મંત્રો આપ્યા છે. મંત્રોના શબ્દો પરમાત્મારૂપ બનેલા હૃદયમાંથી પ્રગટેલા હોવાથી સિદ્ધ થયેલા છે, પરંતુ એના ભાવાર્થની ધારણા કરીને ઉચ્ચારવાથી તેમ જ એની કમિકતા પાછળનો હેતુ સમજવાથી એ શબ્દોની શક્તિનો અનુભવ આપણને થાય છે.

પૂજ્યશ્રીના અનેક ચાહકો જે હેતુથી આ યજ્ઞ આદરે છે, એમાં મુખ્યત્વે બોલાતા અને જાણીતા થયેલા મંત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

આ મંત્રનો અન્વય આ પ્રમાણે થાય છે : દિલને ઉન્મુખ

ભાવમાં પ્રેરવા માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીને અમે, વિઘ્નથી મુક્તિ પામવા તથા શાંતિ અને કલ્યાણ જંખવા આહુતિ આપીએ છીએ.

આ મંત્રનો એક એક શબ્દ માર્મિક છે. આપણે સૌ આપણા દિલને ઓળખીએ છીએ. દિલમાં ભાવનું સ્થાન છે. આપણે દિલમાં ભાવ અનુભવીએ છીએ. જે જે દ્વારા ભાવો જાગે છે એનું સ્થાન દિલમાં છે. આપણાથી સૌને સુખશાંતિ મળે, બધાં પ્રત્યે પ્રેમભાવ રહે એવું આપણને જે થાય છે એ દિલમાં થાય છે. આપણા દિલમાં બીજા કેટલાક ઉત્તમ ભાવો રહેલા છે. એ સદ્ભાવ છે. સદ્ભાવ આપણે પ્રાર્થના દ્વારા ઉગાડવાનો હોય છે. પૂજ્યશ્રીએ પ્રેરેલી આરતીમાં ‘દિલ સદ્ભાવ ઊગો’- એમ કહેવાયાનો હેતુ સમજી શકાય એવો છે. કોઈના પ્રત્યે દુર્ભાવ કે અભાવ અનુભવાય ત્યારે એ વ્યક્તિના કોઈ પણ એક સદ્ગુણનું સ્મરણ કરવાથી એવા નકારાત્મક ભાવ અદૃશ્ય થઈ જાય. પછીથી સદ્ભાવ જાગે છે. આ રીતે દિલ કેળવાય છે.

આહુતિમાં તો એથીય ઊંચી સ્થિતિમાં દિલને પ્રેરવા માટે પ્રાર્થના કરવાની છે. આપણે પોતે પોતાના પ્રયત્નથી આ રીતે દિલને પ્રેરી શકીએ નહિ, કેમ કે આપણા કહેવાતા પ્રયત્નો પાછળ આપણો અહંકાર હોય છે. આ માટે ભગવાનની શક્તિની જરૂર પડે. દિલમાં ઉન્મુખ ભાવ પ્રેરાય એ માટે પ્રાર્થના કરવાની છે. ‘ઉન્મુખી દિલ પ્રેરવા’-એવી પ્રાર્થના કરવાની છે. ‘ઉન્મુખી’ શબ્દ ઘણો મહત્ત્વનો છે. આપણી દષ્ટિ તો નબળાઈઓ જોનારી છે. એટલે નીચું જોનારી છે. જ્યારે સન્મુખ દષ્ટિ થાય છે ત્યારે ધીમે ધીમે નકામામાં પણ

કામનું દેખાય છે. આ તો સમદષ્ટિ થઈ ગણાય, પણ ‘ઉન્મુખ’ થવું એટલે આથીય ઉન્નત-મન, બુદ્ધિ, વૃત્તિથી પર એવી આત્મલક્ષીતા દિલમાં જાગે-સૌ પ્રત્યે આપણે આત્મભાવ અનુભવી શકીએ-એ દિશામાં આપણે પ્રેરાઈએ એવી પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાની છે. આવો અનુભવ થવો એ જીવનનું લક્ષ્ય છે. આવી અવસ્થા આપણા દિલની થાય એ માટેનો આ યજ્ઞ છે. આવી પ્રાર્થના કરતાં કરતાં આપણે આહુતિ આપીએ છીએ. આપણી સ્થૂળતાની એટલે કે જડતાની, પ્રમાદની અને જીવદશાની સાંકડી વૃત્તિઓની, સ્વાર્થની, દ્વેષની વગેરે આહુતિ આપવાની ભાવના કરીએ છીએ. આહુતિ આપવી એટલે એને જતી કરવી. આપણામાં આવી વૃત્તિઓ છે અને એ જાગતી પણ હોય છે, પણ એને વશ થયા વિના એને જતી કરવી-એનો ત્યાગ થવા દેવો-એ આહુતિ છે.

આહુતિ અગ્નિમાં આપીએ છીએ એટલે એ ભસ્મ થઈ જાય છે. બળેલી દોરડીનો વળ જણાય ખરો, પણ એની તાકાત ન હોય. એ રીતે જ્ઞાનપૂર્વક અગ્નિમાં વૃત્તિઓ હોમાય પછી વૃત્તિ જણાય ખરી, પણ એની શક્તિ ન અનુભવાય. જ્ઞાનાગ્નિ એટલે શું ? વૃત્તિઓ એ આપણું માત્ર બાહ્ય અને વિકારી રૂપ છે. એની સભાનતા રહ્યા કરે એ જ્ઞાન છે. આપણા હૃદયમાં જે પ્રભુ બિરાજમાન છે એના હોવાપણાની સભાનતા જાગેલી રહે એ જ્ઞાનાગ્નિ છે.

હવે દિલ ઉન્મુખી પ્રેરાય એ માટેની પ્રક્રિયા અને પદ્ધતિ પણ આ મંત્રમાં છે. આપણા વ્યવહારમાં આપણી ઝંખનાનો અગ્નિ કેવો છે, એને આપણે ઓળખીએ છીએ. એ ઝંખનાને

આપણે કેંદ્રિત કરવી પડશે. એટલે મંત્રમાં કહેવાયું કે ‘શાંતિ અને કલ્યાણ ઝંખવા’ આ યજ્ઞ થઈ રહ્યો છે. શાંતિ તો બધાય ઈચ્છીએ છીએ, પણ એ અનુભવવાની સાચી ઝંખના આપણામાં જાગવી જોઈએ. અશાંતિથી કંટાળીને કે ચિડાઈને આપણે ક્યાંક જતા રહીએ છીએ. વાતોમાં વળીએ, મનોરંજન માટે થિયેટરમાં જતા રહીએ વગેરે કરીએ છીએ. સાચા અર્થમાં શાંતિ માટેની ઝંખનાનું આ લક્ષણ નથી. ગમે તેવા વિપરીત સંજોગોમાં કે કપરી પરિસ્થિતિમાં પણ શાંત રહેવાની ઝંખના કરવાની છે. પૂજ્યશ્રીએ પરિસ્થિતિ કે સંજોગોની યથાર્થતાનો સ્વીકાર કરવાનું સૂચવ્યું છે. જેના પર આપણો કાબૂ નથી એ માટે અશાંત થવાનું કોઈ કારણ નથી. અને અશાંતિનાં જે બીજાં કારણો છે એનું મૂળ આપણા પોતાના જ રાગ, મોહાદિમાં રહેલું છે એનું ભાન રહ્યા કરે એવી શાંતિ માટેની જીવનમાં આપણે આત્મરૂપ પામીએ એ માટેની ઝંખના-મતલબ કે આપણા કલ્યાણની ઝંખના પ્રેરાય. આવાં શાંતિ અને કલ્યાણ ઝંખવાની સાધના કરવાની છે.

મન શાંત બને તો આધ્યાત્મિક શાંતિનો અનુભવ થાય. આવી શાંતિ માટે સાધના જરૂરી છે. માટે નિયમિત કોઈ પણ અનુરૂપ સાધનનો અભ્યાસ કરવાથી મન એકાગ્ર બનશે. અને પ્રભુભાવ પ્રત્યે રસ લેતું થશે. કલ્યાણ એટલે સ્વરૂપ-‘આપણે આત્મા છીએ’ એવો અનુભવ. આ માટે ઝંખનાને તીવ્ર બનાવવી.

આવી ઝંખના જગાડવી એ સહેલું કામ નથી. પૂજ્યશ્રીએ સંસારનું લક્ષણ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે ‘વિઘ્ન, મુશ્કેલી અને આપત્તિ સંસારમાં આવવાનાં જ.’-આ હકીકતનો સ્વીકાર દરેકે

કરવો રહ્યો. ‘આમ કેમ બન્યું?’ -એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય એ આપણી પ્રકૃતિની વિકૃતિ છે. સંસારમાં તો આવું જ હોય, એવો સ્વીકાર કરવો એ પ્રકૃતિને જાણવાની સાચી દિશા છે. આથી જે વિઘ્નો આવે તેમાંથી મુક્ત થવા પણ આપણે હિંમત, શૌર્ય અને પરાક્રમ દાખવવા સજ્જ થવું પડે. વિઘ્ન કે મુશ્કેલી વખતે નિરાશ ન થવું એ હિંમતનું લક્ષણ છે. ‘આપણે આમાંથી પ્રભુકૃપાથી પાર ઊતરી જઈશું.’ એમ કહી એના ઉકેલ માટે શક્તિ યાચવી એ આપણો પ્રયત્ન અને જે વિઘ્ન આવ્યું હોય એમાંથી સવળો અર્થ કરીને આપણા વિકાસને અનુરૂપ એ સ્થિતિને બનાવવી- આ પરાક્રમ અને પુરુષાર્થ. આ રીતે આપણે વિઘ્નમાંથી મુક્તિ પામી શકીએ. વિઘ્નમાંથી મુક્તિ પામવા માટે જે ગુણો જોઈએ એ પણ પ્રભુની શક્તિથી પ્રગટે છે. માટે પ્રાર્થના કરવી જરૂરી છે.

આવો ભાવાર્થ ગ્રહણ કરીને ૧૦૮ વખત એકલાએ અથવા તો સમૂહમાં પ્રાર્થના દ્વારા આહુતિ આપવાથી આપણે પ્રાર્થનામાં દૃઢ બની શકીએ છીએ.

॥ હરિ:ૐ ॥

પૂર્ણાહુતિમંત્ર

‘યજ્ઞ પૂર્ણાહુતિ અંતે હૈયાના ભાવથી કરી,
કરીએ પ્રાર્થના ભાવે, ‘નિષ્ઠા રખાવજે ખરી.’

યજ્ઞમાં અગ્નિની ભાવના સ્પષ્ટ થઈ છે. જ્ઞાનાગ્નિમાં આપણે જે વૃત્તિઓની આહુતિ આપીએ છીએ એ દ્વારા આપણા દિલમાં ઉન્મુખ-ઉન્નત-ઉર્ધ્વ ભાવો જાગવા જોઈએ. એવું પરિણામ ન અનુભવાય તો આહુતિમંત્ર બોલતાં ભાવના જીવંત રહી નથી એમ પ્રમાણવું જોઈએ.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ભાવના જીવનવ્યવહારમાં ચરિતાર્થ થાય એટલે કે જીવનનો વ્યવહાર આચરતાં આચરતાં એ ભાવના અંતરમાં જાગૃત રહે એ માટે પણ પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાનું સૂચવ્યું છે. યજ્ઞ પૂર્ણાહુતિમંત્ર અત્યંત સરળ હોવા છતાં એનો મર્મ ઊંડો છે.

મંત્રનો અન્વય :

યજ્ઞમાં આપવાની આહુતિ પૂરી થઈ છે. એટલે હવે છેલ્લે હૈયાના ભાવથી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે : ‘હે પ્રભુ, અમે આહુતિ આપતાં કરેલી ભાવના પ્રત્યે ખરી નિષ્ઠા રખાવજે.’

આના પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ સમજવા જેવો છે. મારા એક વિદ્વાન મિત્રે પ્રશ્ન કરેલો કે ‘પૂર્ણાહુતિ’ અને ‘અંત’ શબ્દમાં એક જ અર્થ હોવાથી આ દોષ ગણાય, કેમ કે કશું પણ કામ પૂર્ણ થયું, એટલે આહુતિ પૂરી થઈ એટલે ‘અંત’ આવી જ ગયો કહેવાય. પછી ‘અંતે’ લખવાની કશી જરૂર રહેતી નથી.

પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં લખાણોનાં છેલ્લાં બત્રીસ વર્ષના પરિચયથી મને દૃઢ પ્રતીતિ છે કે તેઓશ્રીના હૃદયમાંથી પ્રગટેલો શબ્દ અસ્થાને, વધારાનો કે અયોગ્ય હોય જ નહિ. આથી, અહીં ‘પૂર્ણાહુતિ’ અને ‘અંત’ એક જ અર્થ ભાવના શબ્દો નથી, કેમ કે આહુતિ પૂર્ણ થઈ છે પણ હવે ‘અંતે’ એક મહત્વનું કામ બાકી રહી જાય છે. એ કામ ‘અંત’નું એટલે કે છેવટનું છે. આથી, ‘અંતે’ શબ્દ મૂક્યો છે.

આપણે ખૂબ સાવધ રહીને જોઈશું કે આપણી ધાર્મિક ક્રિયામાં આપણે જે કંઈ બોલીએ એ માત્ર બોલી જવા ખાતર જ બોલીએ છીએ. આપણું દિલ ઉન્મુખ બને એ માટે આપણે યજ્ઞ કર્યો. અને એમાં આપણે દિલને ઉન્મુખ બનતાં રોકે એવાં વલણોની આહુતિ આપીએ એમ નક્કી કર્યું. જે અગ્નિ હતો એ જ્ઞાનાગ્નિ હતો. કયા જ્ઞાનનો અગ્નિ ? બધે જ-બધું જ ‘પ્રભુ’ છે એવી સભાનતા રાખવી એ જ્ઞાન. એટલે અહંતા-મમતા મતલબ કે ‘હું કરું છું’ અને ‘આ મારું છે’ એ ભાવનું ભક્તિથી સમર્પણ કરવું. આ રીતે આહુતિથી એવી સભાનતાને જ્ઞાનાગ્નિથી પ્રજ્વલિત કરી દેવી. હવે આવું બોલીએ કે જાણીએ એટલું પૂરતું નથી. આપણે કહ્યા મુજબ વર્તન કરવા મથવાનું છે. આપણે કરેલા નિશ્ચયમાં આપણે ટકવાનું છે. એ ટકવાની ક્રિયા અહંકારથી ન કરાય. એ માટે પ્રાર્થના કરવાથી નમ્રતા પ્રગટે. નમ્રતા જ અહમ્ મોળું પડ્યાનું લક્ષણ છે. એવી નમ્રતા-સાચી નમ્રતા આપણે કરેલા યજ્ઞને વ્યવહારમાં આચરવાથી જ આવે. આથી ‘હૈયાના ભાવથી કરીને’ પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાની છે. માત્ર શબ્દોથી જ બોલી જવાના નથી. પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં

લખાણોમાં આવી શબ્દશૈલી પુષ્કળ પ્રમાણમાં વાંચવા મળે છે. એનો મર્મ એ છે ભાવને સાધન બનાવવું પછી જ કર્મ કરવું. કર્મ કરતાં પહેલાં આપણે જે ઉન્નત ભાવ અનુભવવો છે એની ધારણા કરીને વ્યવહાર માટેની ક્રિયામાં શરીર, મન, બુદ્ધિ જોડાવાં દેવાં. અને એવા ‘ભાવથી કરીને’ આપણે પ્રભુને આપણે ધારેલા ‘ભાવમાં’ રહીને પ્રાર્થના કરીએ. બંને વખત યોજાયેલો ‘ભાવ’ શબ્દ ભાવની જુદી જુદી કક્ષા સૂચવવા માટે વપરાયો છે.

‘હૈયાના ભાવથી કરીને’-એટલે કે આપણા હૈયામાં વિઘ્નથી મુક્તિ પામવાનો અને મનની એકાગ્રતા-રસાળતા પામવાનો તથા આત્મસ્વરૂપ અનુભવવાનો જે ભાવ છે એને આગળ રાખીને, ‘ભાવથી પ્રાર્થના કરીએ’ એટલે એ બધું અનુભવાય એવા ‘ભાવ’થી પ્રાર્થના કરીએ એમ સમજવાનું છે.

હવે જે પ્રાર્થના કરી-કરવાની છે એ ખૂબ જ માર્મિક છે. આપણે ‘નિષ્ઠા’ રાખી શકતા નથી. મતલબ કે જે કબૂલાત કરીએ છીએ એ મુજબ વ્યવહાર કરવા બિલકુલ તત્પર નથી હોતા. આપણે કોઈને પત્ર લખીએ છીએ અને અંતે સહી કરતાં અંગ્રેજીમાં ‘યોર્સ સિન્સીઅર્લી’, ‘યોર્સ ટૂલી’, ‘યોર્સ લવિંગ’ જેવા શબ્દ વાપરીએ છીએ. એનો અર્થ એ છે, પત્રમાં જે લખ્યું છે એમાં સચ્ચાઈ છે. એમાં લખ્યા મુજબ આપણે વર્તીએ છીએ કે વર્તવાના છીએ, પણ આપણે આવું બધું લખવાની ઘરેડમાં પડેલા હોવાથી લખીએ છીએ. આધ્યાત્મિક અથવા તો ધાર્મિક ક્રિયાઓ વખતે આવી જ ઘરેડથી વ્યવહાર કરવાની ટેવ પણ રહે છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સત્સંગ દરમિયાન ‘સિન્સીઆરીટી,’

‘ઓનેસ્ટી’ અને ‘ડિવોશન’ મતબલ કે ‘નિષ્ઠા’, ‘પ્રામાણિકતા’ અને ‘ભક્તિ’ જેવા શબ્દો યોગ્ય ક્રમમાં વારંવાર કહ્યા છે. એમાં ‘નિષ્ઠા’ શબ્દ પહેલો છે. પૂજ્યશ્રીએ સમર્પણની ભાવના સમજાવતાં કહ્યું છે કે ‘જેનું સમર્પણ થયું હોય એ પછીથી સમર્પિત વસ્તુ, વિચાર, વૃત્તિ કે ભાવ થયા કરતા હોય તો એ સાચું સમર્પણ નથી.’ આ જ અર્થમાં આપણે જે યજ્ઞ કર્યો એમાં જેની આહુતિ અર્પણ કરી એનો પ્રયોગ આપણા વ્યવહારમાં કરવા સંનિષ્ઠ બનવાનું છે.

વ્યવહારમાં આપણા શબ્દોમાં જે નિષ્ઠા રહેવી જોઈએ એ ખરી નથી. આપણે કોઈને પણ માટે ‘પ્રેમ’ છે એમ બોલીએ છીએ કે ‘તમને મળીને આનંદ થયો’ કહીએ છીએ. એ કહેતી વેળાએ આપણો સંપૂર્ણ એવો અનુભવ હોતો નથી, પણ ઉપલક્ષ્ય બોલીએ છીએ. જ્યારે આપણે પ્રભુ સાથે આપણો સંબંધ જોડીએ છીએ ત્યારે સંસારી પ્રકારના વ્યવહારની ભાષા ભલે વપરાય પણ એમાં ખરી નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ. પૂજ્યશ્રીએ ‘નિષ્ઠા’ શબ્દને ‘ખરી’ વિશેષણ આપીને સ્પષ્ટતા કરી છે. આપણાથી પ્રભુ સાથે છેતરપિંડી ન કરાય. આપણા સંસ્કાર મુજબની ટેવોની પકડમાં આપણે છીએ એ પણ આપણે જાણતા નથી એટલે એ પકડમાંથી નીકળીને, આપણે પ્રભુને જે પ્રાર્થના કરી છે, એનો ભાવ ક્રિયા થતાં ટકેલો રહે અને ક્રિયા દરમિયાન ‘જીવતો’ રહ્યા કરે એ માટે યજ્ઞપૂર્ણાહુતિ અંતે આ પ્રાર્થના કરવાની હોય છે.

શ્રીફળ-એ જીવદશાનું પ્રતીક છે. જીવમાં ચેતન છે, પણ એ ચેતન જીવરૂપ થયેલું છે. નારિયેળમાં તેલપાણી એકરૂપ

થયેલાં. પાણી સુકાઈ જતાં ટોપરામાંનું તેલ નોખું પડે છે. જીવદશા મોળી પડતાં ચેતન નોખું પડે છે. પછી જેમ તેલપાણી ભેગાં થતાં એ બંને ભેગાં હોવા છતાં અલગ દેખાય છે. તે પ્રમાણે ચેતન જીવદશાથી નોખું થતાં ચેતન સાક્ષીવત્ બની રહે છે, પણ જ્યાં સુધી જીવદશા છે ત્યાં સુધી તો એને જ્ઞાનાગ્નિ દ્વારા રૂપાંતરિત કરવી જ રહી. માટે યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થતાં શ્રીફળ યજ્ઞકુંડના અગ્નિમાં હોમાય છે.

પૂજ્યશ્રીને-પ્રભુને-કરેલી પ્રાર્થના પછી આપણા વ્યવહાર દરમિયાન ‘ખરી નિષ્ઠા પ્રભુ રખાવે’ એવી પણ પ્રાર્થના કર્યા કરવાની રહે છે.

॥ हरिःॐ ॥

आरती

ॐ शरशरश लेजो, प्रभु शरशरश लेजो,
पतित उगारी लेजो (२) कर ग्रही उर लेजो. ...ॐ शरश.
मनवाणीना भावो, कर्म विषे उतरो, प्रभु (२)
मन, वाणी ने दिलने (२) कृपाथी अक करो. ...ॐ शरश.
सर्व मणेलीं साथे, दिल सदभाव उगो, प्रभु (२)
छो अपमान थयां हो (२) त्यांये भाव बढो. ...ॐ शरश.
निम्न प्रकारनी वृत्ति, उर्ध्वगमन करवा, प्रभु (२)
प्रभुकृपाथी मथाजो (२) यरशशरश ग्रहवा. ...ॐ शरश.
मनना सकण विचारो, प्राणतणी वृत्ति, प्रभु (२)
बुद्धितणी सौ शंका (२) यरशकमण गणजो. ...ॐ शरश.
जेवा दिल छोईअे प्रभु, तेवा देखावा, प्रभु (२)
मति मुज पुद्वी रे'जो (२) स्पष्ट ज परभावा. ...ॐ शरश.
दिलमां कंईक लर्थुं हो, ते थकी बीजुं उलटुं, प्रभु (२)
कदी पश मुजथी न बनजो (२) अेवी मति देजो. ...ॐ शरश.
ज्यां ज्यां गुण ने भाव, दिल त्यां मुज हरजो, प्रभु (२)
गुण ने भावनी लक्ति (२) दिल मुज संयरजो. ...ॐ शरश.
मन, मति, प्राण प्रभु! तुज भाव थकी गणजो, प्रभु (२)
दिलमां तुज लक्तिनी (२) छोणो उछणजो. ...ॐ शरश.

-श्रीमोटा

॥ हरिःॐ ॥

पूज्य श्रीमोटाना हस्ताक्षर

(आरती)
ॐ शरशरश लेजो
प्रभु शरशरश लेजो
पतित उगारी लेजो (२)
मनवाणीना भावो -
कर्म विषे उतरो -
मन, वाणी ने दिलने -
सर्व मणेलीं साथे -
छो अपमान थयां हो -
निम्न प्रकारनी वृत्ति -
प्रभुकृपाथी मथाजो -
मनना सकण विचारो -
बुद्धितणी सौ शंका -
जेवा दिल छोईअे -
मति मुज पुद्वी रे'जो -
दिलमां कंईक लर्थुं हो -
कदी पश मुजथी न बनजो -
ज्यां ज्यां गुण ने भाव -
गुण ने भावनी लक्ति -
मन, मति, प्राण प्रभु!
दिलमां तुज लक्तिनी

1. विष्णु मन्त्र की शक्ति उद्वेग गहन है
 2. ॐ नमो उद्वेग गहन है
 3. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 4. ॐ नमो शरण्ये नमो नमो नमो नमो
 5. नमो वासुदेवाय नमो नमो नमो नमो
 6. ॐ नमो वासुदेवाय नमो नमो नमो नमो
 7. ॐ नमो वासुदेवाय नमो नमो नमो नमो
 8. ॐ नमो वासुदेवाय नमो नमो नमो नमो
 9. ॐ नमो वासुदेवाय नमो नमो नमो नमो
 10. ॐ नमो वासुदेवाय नमो नमो नमो नमो

1. विष्णु मन्त्र की शक्ति उद्वेग गहन है
 2. ॐ नमो उद्वेग गहन है
 3. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 4. ॐ नमो शरण्ये नमो नमो नमो नमो
 5. नमो वासुदेवाय नमो नमो नमो नमो
 6. ॐ नमो वासुदेवाय नमो नमो नमो नमो
 7. ॐ नमो वासुदेवाय नमो नमो नमो नमो
 8. ॐ नमो वासुदेवाय नमो नमो नमो नमो
 9. ॐ नमो वासुदेवाय नमो नमो नमो नमो
 10. ॐ नमो वासुदेवाय नमो नमो नमो नमो

॥ હરિઃૐ ॥

આરતીની ભાવના

આરતીને આપણે એક, ત્રણ, પાંચ, સાત કે અગિયાર દીવાને પ્રગટાવીને ભગવાનની મૂર્તિ કે ગુરુની છબી સામે ગોળ ગોળ ફેરવવાની ક્રિયારૂપે સમજીએ છીએ. જે દીવો પ્રગટાવાય છે એ ધીમાં બોળેલી રૂની દિવેટનો બનેલો હોય છે. જે જ્યોત પ્રગટે છે એ રૂનો માત્ર આશ્રય લે છે, પરંતુ જ્યોત પ્રગટેલી રહે છે એનું કારણ તો ધી છે. ધી જે રીતે તૈયાર થાય છે એમાં જીવનની તપસ્યાનો અર્થ છે. દૂધ-પાણીના જેવો સંસાર છે. એમાં વિવેક કરીને દૂધને જ મહત્વ આપવાનું છે. એ દૂધને ઉકાળીને તપાવીને યોગ્ય સમયે એનું મેળવણ કરવાથી દૂધ એના ગુણધર્મ ત્યજીને દહીંરૂપે જામે છે. એ પ્રમાણે સંસારમાં રહીને સત્સંગ, સદ્વાંચનથી જીવનને પ્રભુમય બનાવવા સ્વસ્થ થવાનું હોય છે.

એ પછી મંથનની ક્રિયા કરીને, એનામાં પાણી ઉમેરીને છાશ-માખણને તારવવાનાં છે. સંસારમાં ઊંડા મંથન પછી જ જ્ઞાનરૂપી માખણ તૈયાર થતાં એનામાં સંસારજળમાં તરવાની શક્તિ પેદા થાય છે.

માખણમાં જે પાણીનો અંશ છે એને જ્ઞાનાગ્નિની તપસ્યાથી વાયુરૂપ કરીને ધી તૈયાર કરાય છે. એ ધીની સહાયથી જ્યોત પ્રગટે છે. આપણા જીવનમાં આત્મરૂપ જ્યોત 'એક' જ છે. ત્રણ જ્યોત ત્રણ પ્રકૃતિને સૂચવે છે. પાંચ જ્યોત પાંચેય તત્ત્વો સૂચવે છે. સાત સ્થાનો સૂચવે છે. અગિયાર-દસેય ઈન્દ્રિય અને અગિયારમું મન સૂચવે છે.

આમ, આરતી ઉતારવી એ તો પ્રભુમય જીવન પ્રભુને ચરણે ધર્યા કરવાની ભાવનાનો સંકેત છે. □

૧. પતિતપાવન પ્રભુની શરણાગતિ

ૐ શરણચરણ લેજો, પ્રભુ, શરણચરણ લેજો, પતિત ઉગારી લેજો (૨) કર ગ્રહી ઉર લેજો. ...ૐ શરણ.

એક વખત મૌનમંદિરમાંથી એક બહેને પૂજ્ય શ્રીમોટા સમક્ષ ઈચ્છા વ્યક્ત કરી કે, ભગવાનની આરતી ઉતારતી વખતે જે ગાઈએ છીએ એમાં જીવન વિશેનો ભાવ જણાતો નથી. તો એવી આરતી કરતાં કેવા પ્રકારની પ્રાર્થનાનો ભાવ રાખવો ?

આવું નિમિત્ત મળતાં શ્રીમોટાએ આરતીના ઢાળમાં આ પ્રાર્થના લખી. આ આરતી આજે હજારો લોકોને કંઠસ્થ છે. શ્રીમોટાએ સરળ ભાષામાં આરતી લખી છે, છતાં એનો અર્થભાવ તથા એનો મર્મ ગહન છે.

આપણે સૌ આપણને અનુરૂપ અર્થ ઘટાવીને આરતીનો મર્મ સમજ્યાનું સમાધાન મેળવી લઈએ છીએ, પણ શ્રીમોટાની વાણીના હાર્દ અને મર્મને પામવા માટે શ્રીમોટાનો હેતુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

શ્રીમોટાની પ્રત્યેક વાત જીવનને ચેતનાભિમુખ અથવા તો પરમાત્માભિમુખ કરવા પ્રેરનારી છે. આથી, તેઓશ્રીએ બોલેલો, લખેલો કોઈ પણ શબ્દ આધ્યાત્મિક-આત્મા અંગેનો-અર્થ ધરાવતો હોય છે. આવા હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને શ્રીમોટાએ રચેલી આરતીનો અર્થ સમજવા મથવું જોઈએ.

આરતીની ધ્રુવપંક્તિ એટલે કે મુખ્ય પંક્તિ 'ૐ શરણચરણ લેજો' છે. ભગવાનને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે 'હે પ્રભુ,

તમે અમને આપનાં શરણચરણમાં લેજો.’ આ મુખ્ય પંક્તિમાં ત્રણ પ્રકારની વિશેષતા છે.

શ્રીમોટાએ પરમાત્માને માત્ર મૂર્તિરૂપમાં ક્યારેય પ્રમાણ્યા નથી, કેમ કે એ રીતે પ્રભુરૂપ સ્વીકારવાથી પ્રભુનું અમર્યાદ-પણું-સચરાચરપણું પૂરેપૂરું સમજાય નહિ. પોતે સાધનાનો આરંભ કર્યો ત્યારે પણ એમણે ‘પ્રભુના’ વ્યાપક-સચરાચર-રૂપને ‘તુજચરણે’ની સ્તુતિ-પ્રાર્થનામાં સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આથી આરતીમાં ‘ઐ’માં રહેલા પ્રભુના વ્યાપક અને નિરાકાર રૂપને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. એમાં રહેલા ‘પ્રભુ’ રૂપને સ્પષ્ટ કરવા ફરીથી બોલાતા શબ્દોમાં ‘પ્રભુ, શરણચરણ લેજો.’ એમ લખ્યું છે. આથી ‘ઐ’ એ જ પ્રભુ છે. આ ‘ઐ’ વિશે તો આપણા વેદો, ઉપનિષદો વગેરેમાં ઘણું લખાયું છે. આમ છતાં શ્રીમોટાએ ‘ઐ’ની ભાવના પોતાની રીતે સ્પષ્ટ કરી છે. ‘ઐ’માં ત્રણ (૩) અંક સૂચવાયો છે. જે તે બધું-આ જગત તથા જગતના બધા જ પદાર્થો-ત્રણથી વ્યક્ત થાય છે. ત્રણ ગુણો-સત્ત્વ, રજસ અને તમસ. ત્રણ અવસ્થા-ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય. ત્રણ કાળ વિભાજન- ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ તથા સવાર, બપોર અને સાંજ. આમ બધું ‘ત્રણ’થી વ્યક્ત થાય છે. એ બધું ‘ઐ’માં જણાતી વાંકી રેખા દ્વારા સૂચવાયું છે. એ વાંકી રેખા એ વ્યક્ત જગતરૂપ છે, પરિવર્તનશીલ સંસાર છે અને સંસ્કાર મુજબ ગતિમાન પ્રકૃતિ છે. એ બધામાં-પ્રભુ ચેતનરૂપે રહેલો હોવા છતાં બધાથી ‘પર’ છે, એ દર્શાવવા રેખા ઉપર અર્ધચંદ્રાકાર છે અને એથી ઊર્ધ્વમાં -પરબ્રહ્મરૂપે- ‘એ’ રહેલા છે. એ

હકીકત ‘બિંદુ’ દ્વારા સૂચવાઈ છે. આ ઐકારના બાહ્યાકાર વિશે વાત થઈ.

આ એક જ ‘શબ્દ’ એવો છે કે જે અર્થમાં બંધાતો નથી. એ અમર્યાદ હોવાથી એ અર્થથી પર છે. એને સમજી-સમજાવી શકાતો નથી. માત્ર એ અનુભવી જ શકાય છે.

આથી જે અવ્યક્તરૂપે આપણા હૃદયમાં છે તથા સમષ્ટિમાં વ્યાપેલો છે એ ઉચ્ચારરૂપે-‘ઐ’ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. ‘ઐ’નું સતત-નિરંતર-રટણ-પરમાત્માના શાંતિરૂપનો-આનંદરૂપનો અનુભવ કરાવે છે.

આ રીતે ‘ઐ’નું મહત્ત્વ આપણે સ્વીકારવાનું છે.

આમ, ‘ઐ’ એ નિરાકાર અને અવ્યક્ત પ્રભુનું શબ્દરૂપે વ્યક્તરૂપ છે. એવા પ્રભુ આપણને શરણચરણ લે એવી પ્રાર્થના છે. પ્રાર્થનામાં આર્દ્રતા છે. ‘લેજો’ ‘લેજો’ બે વખત બોલવાથી આર્દ્રતા અનુભવાય છે અને ‘પ્રભુ’, એવા સંબોધનથી ફરીથી ‘શરણચરણ લેજો’ કહેવાથી આર્તનાદનો ભાવ જાગે છે. પ્રાર્થનામાં આર્દ્રતા-ભીનાશ, નમ્રતાનો-અહંકાર-રહિતતાનો ભાવ રહેલો છે. અને આર્તતામાં તાલાવેલી દર્શાવતો દિલનો તીવ્ર પોકાર છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં લખાણોમાં ‘શરણચરણ’ અને ‘ચરણ-શરણ’ શબ્દોનું જોડકું આવે છે. એનો વિશિષ્ટ અર્થભાવ છે. અહીં ‘શરણચરણ’ લેવા માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીએ છીએ. પહેલો શબ્દ ‘શરણ’ છે. ‘શરણે’ જવાની ક્રિયા પહેલી કરવાની હોય છે. આપણાં અંતઃકરણો આપણી પ્રકૃતિને વશ છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્-એ આપણાં અંતઃકરણો છે. એ

બધાં ચેતનશક્તિના જ આધારે ગતિ કરે છે, પણ અહંકારને લીધે આપણે આ હકીકત સ્વીકારતા નથી. એ બધાં આપણાં સૂક્ષ્મ સાધનો છે. આપણે અહંકારને લીધે પ્રભુથી વિમુખ રહીએ છીએ. આપણને એ વિરોધ પણ કરાવે છે, પણ એ કરણો પ્રભુના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે અને અહંકાર આ શરણાગતિ સ્વીકારે એટલે કે એ બધાં જ કરણો પોતાના સંસ્કારો પ્રમાણે ગતિ ન કરતાં પ્રભુની શક્તિના વાહન તરીકે પોતાની શક્તિને વહાવે. શરણાગતિનું આ પરિણામ છે.

જ્યારે યુદ્ધ થાય છે અને યુદ્ધમાં એક પક્ષ પોતાને હારતો અનુભવે છે.-પોતે જીતે એવા તમામ પ્રયત્નો સફળ થતા નથી, ત્યારે એ બીજી ચડિયાતી સત્તાને શરણે જાય છે એટલે એ જેને શરણે જાય છે એ પછી એની સત્તાને પોતે આધીન બનીને સોંપાયેલાં કાર્ય-ફરજ આચરે છે. આ જ પ્રમાણે આપણા મનનું ધાર્યું ક્યારેય બન્યું નથી, આપણી બુદ્ધિનાં દલીલ, તર્ક કે શંકા ક્યારેય જીત્યાં નથી, આપણી વૃત્તિઓએ આપણને ક્યારેય શાંતિ આપી નથી. આવા અનુભવ પછી પણ આપણો અહંકાર આપણને શરણે જતાં રોકે છે, પણ અંતે તો પ્રભુની શક્તિનો જ વિજય થવાનો છે, તો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક શરણે થવું એ જ યોગ્ય છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘શરણ’ સાથે ‘ચરણ’ શબ્દ જોડ્યો છે. એમાં અનોખો ભાવ છે. ‘ચરણ’ એટલે આધાર. મતલબ કે સકળ બ્રહ્માંડ અને જીવમાત્રના આધારરૂપ રહેલ પરમ તત્ત્વ. શરણે જઈને ચરણમાં સ્થાન પામવાનું છે એ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા આ પ્રાર્થના છે. આપણા જીવનનું આ લક્ષ્ય છે.

જીવાત્મા પ્રભુને ‘શરણચરણ’ લેવાની પ્રાર્થના ક્યારે કરે છે ? એને પોતાની વર્તમાન અવસ્થાનું ભાન જાગે છે અને વર્તમાન અવસ્થા ડંબે છે ત્યારે એ પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે : ‘પ્રભુ, શરણચરણ લો’. આપણને જાગૃતિ થવી જોઈએ કે આપણાં મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ નિમ્નગામી છે. એ અર્થમાં આપણે ‘પતિત’-એટલે કે પડેલા છીએ. જે પતિત છે એને બેઠા થવાનું છે-જે સ્થિતિને લીધે પતિત છીએ એમાંથી ઊગરવાનું છે, પણ એ ક્રિયા અહંકારથી થશે નહિ. આપણે અહંકારથી આપણી જાતે ઊગરી શકવાના નથી. આથી તો આપણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાની કે આવી આપણી પતિત અવસ્થામાંથી પ્રભુ આપણને ઉગારી લે. માત્ર પતિત અવસ્થામાંથી ઊગરી જવું એ પૂરતું નથી, પરંતુ અંતિમ લક્ષ્ય તો પ્રભુના હૃદયમાં સ્થાન લેવાનું છે. આથી, પ્રાર્થનાને પૂરી કરતાં કહેવાનું છે કે, ‘કર ગ્રહી ઉર લેજો.’ પ્રભુ આપણો હાથ પકડે ને એમના હૃદય પાસે આપણને લે. આપણા જ હૃદયમાં અને સકળ બ્રહ્માંડના હૃદયમાં ચેતન છે. મતલબ કે પ્રભુના અનુભવને યોગ્ય બનવાનું છે. તેની સાથે એકરૂપ થવું એ ‘શરણચરણ’ થવા બરાબર છે. આ બધું આપણાં અંતઃકરણોને પ્રભુને શરણાધીન થવા દઈને, આપણા હૃદયમાં પામવાનું છે. આ આપણું જીવનધ્યેય છે. આ આપણી જિંદગીનું અંતિમ અને પરમ લક્ષ્ય છે.

આરતીમાં રજૂ થયેલું આ ધ્રુવચરણ છે. માટે ધ્રુવની નિશ્ચલ-નિશ્ચયતા રહેવાનું છે અને આ ધ્યેય પર જ સતત દષ્ટિ સ્થિર રહે એવી સાધના માટે સજ્જ થવાનું છે.

‘કર ગ્રહી ઉર લેજો’ કહેવામાં આપણા પક્ષે ‘હાથ’ ઊંચો કરવાની શરત પણ રહેલી છે. પ્રભુ પ્રત્યે આપણા હાથ ઉન્નત બને અને એ રીતે પ્રેમથી પ્રણામની મુદ્રા બને એવો ભાવ છુપાયેલો છે. શરણાગત થવાની સાધના ક્રિયામાં પ્રભુની કૃપા અનુભવાય છે.

પ્રાર્થનામાં વ્યક્ત થયેલ આપણી માગણી કેવી રીતે ફળીભૂત થાય, એ માટે અંતઃકરણો કેવી રીતે કેળવાય એના અભ્યાસની રીત દર્શાવી છે. એમાં ભાવનાઓ વ્યક્ત થઈ છે અને સાથે સાથે એ પ્રક્રિયા પ્રભુની કૃપાશક્તિથી જ થાય એ માટે પ્રાર્થના પણ કરાવાઈ છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ આરતી- પ્રાર્થનામાં આપણાં ત્રણ અંતઃકરણો વિશે સમજાવ્યું છે. (૧) મન (૨) મતિ (બુદ્ધિ) (૩) પ્રાણ. ‘મનાદિકરણ’ એવા શબ્દમાં આ ત્રણ કરણો ઉપરાંત ચિત્ત અને અહમ્નો આ પ્રાર્થનામાં સમાવેશ નથી, કેમ કે ચિત્ત એ તો સંસ્કારને સ્વીકારતું, સંઘરતું અને બહાર કાઢતું કરણ છે. એથી એને કેળવવાનું નથી. એની તો શુદ્ધિ થવા દેવાની છે. સંસ્કારો ઉદય પામે એ ભોગવાય નહિ અને નવા સંસ્કારો પડે નહિ એની જાગૃતિ રાખવી પડે છે. અહમ્ તો ક્રિયાના કર્તાપણા માટે તથા પરિણામ ભોગવવા માટે છે. અહંકાર પ્રભુના શરણે જતાં શુદ્ધ બનીને એ અહમ્રૂપે- પ્રભુરૂપે- પ્રગટી રહે છે. આથી, આ બે કરણો વિશે આરતીમાં કશી જ વાત નથી.

૨. મન, વાણી અને દિલની એકતા

*મનવાણીના ભાવો, કર્મ વિશે ઊતરો, પ્રભુ (૨)
મનવાણી ને દિલને (૨) કૃપાથી એક કરો. ...ૐ શરણ.*

પ્રભુના હૃદયમાં અથવા તો હૃદયરૂપ પ્રભુમાં આપણે સ્થાન પામીએ એવો નિશ્ચય કરીને પ્રભુને એ માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ. આ જિંદગીમાં એવી પ્રાર્થના ફળે એટલા માટે આપણી યોગ્યતા કેળવાય એ જરૂરી છે. એથી આપણામાં જાગૃતિ ટકે તથા ભાવનાત્મક પુરુષાર્થ થાય એ માટે આપણે પ્રભુ પાસે કૃપાશક્તિ યાચવાની રહે છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટા જ્યારે કૃપાશક્તિની વાત કરે છે ત્યારે આપણે સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ કે કૃપા આપણા ભાવનાભર્યા કર્મ સાથે-સાધના સાથે-સંકળાયેલી છે. કૃપા માત્ર ચેતનનો અનુભવ કરવામાં સહાયક શક્તિ છે. આપણો પુરુષાર્થ એટલે આપણા સંસ્કારગત સ્વભાવના ત્યાગ માટેની તત્પરતા સાથે જ કૃપાની સક્રિયતા અનુભવાય છે. મતલબ કે આવો પુરુષાર્થ પણ કૃપાથી જ થાય છે.

આ આરતી-પ્રાર્થનામાં આવતા મહત્વના શબ્દોને આપણે સમજવા જોઈએ. ‘મન’, ‘મતિ’, ‘પ્રાણ’, ‘દિલ’, ‘ભાવ’, ‘સદ્ભાવ’-આ શબ્દોમાં ‘મન’ એટલે જે સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે, આપણને નિશ્ચયમાંથી ડગાવ્યા કરે છે અને ભ્રમણામાં રાખે છે. ‘મતિ’ એટલે બુદ્ધિ. એમાં શંકા, કુશંકા, દલીલ, આગ્રહો, સમજણો, ટેવો, મડાગાંઠ વગેરે આપણી આંતરિક પ્રગતિને રૂંધે છે. પ્રાણ એટલે વૃત્તિ. વૃત્તિ એટલે ગતિ. પ્રાણ

આપણને ઈંગોળ્યા કરે છે. યદ્વાતદ્વા કર્મોમાં ફેંક્યા કરે છે. સ્થૂળ અને ક્ષણિક સુખ માટે દોડાવે છે. હવે આ ત્રણેય અંતઃકરણો-મન, મતિ, પ્રાણ-પ્રભુભાવ અનુભવવા કેવી રીતે સહાયક બને એ રીત પૂજ્ય શ્રીમોટા શીખવે છે. રોજિંદા વ્યવહારમાં કેવી ભાવનાથી આચરણ કરવાથી આ કરણો પ્રભુ પ્રત્યે ગતિ કરવા કેળવાય એ સમજાવવાયું છે.

હવે એક મહત્વના શબ્દને સમજવાની જરૂર છે. 'દિલ' અને 'હૃદય' આમ તો એક જ છે છતાં પણ અનુભવની જુદી જુદી અવસ્થા સમજાવવા માટે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ આરતીમાં 'દિલ' શબ્દ જ વાપર્યો છે. આપણે વ્યવહારમાં આ શબ્દ વાપરીએ છીએ. દુનિયાની સ્થૂળ વસ્તુઓ, સુખનાં સાધનો, સંબંધો પ્રત્યે આપણે આકર્ષણ અનુભવીએ છીએ. જ્યાં આકર્ષણનો અનુભવ થાય છે એ 'દિલ' છે. ઉપરાંત ખંત, ધીરજ, ઉત્સાહ, સાહસ, હામ જેવા ગુણો પ્રગટે છે અને લાગણી, ભાવના અને પ્રેરણા જાગે છે તથા ઊર્ધ્વતત્ત્વનું ચિંતન થવા પ્રેરે છે એ 'દિલ' છે એમ તેઓશ્રીએ 'દિલ'નાં લક્ષણો ગણાવીને સ્પષ્ટતા કરી છે. આ દિલમાંથી ઊર્ધ્વગતિ માટેના ભાવો પણ સ્ફુરે છે. જ્યારે પરમાત્માના અનુભવની પળ આવે છે, ત્યારે દિલની કક્ષા હૃદયરૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. આરતીની ધ્રુવપંક્તિમાં 'કર ગ્રહી ઉર લેજો.' કહેવાયું છે એનું તાત્પર્ય એ છે કે 'ઉર' એટલે કે 'હૃદય'માં પ્રભુનો અનુભવ પામવો એ જ લક્ષ્ય છે. દિલ જે સ્થૂળ પ્રત્યે આકર્ષણ અનુભવે છે એના મૂળમાં સૂક્ષ્મ પ્રત્યેનું આકર્ષણ છે. દિલને જે ગમે છે ત્યાં તે ચોંટી જાય છે, આથી, પ્રભુ પ્રત્યેનું આકર્ષણ થતાં એને

પણ ત્યાં ચોંટતા વાર લાગતી નથી. આથી, પૂજ્ય શ્રીમોટા વારંવાર કહેતા કે 'અમારે તો તમારું દિલ જોઈએ છે' કેમ કે દિલથી દિલનો સંબંધ પ્રભુભાવની જાગૃતિ અને વૃદ્ધિ કરવા સમર્થ છે.

'ભાવ' અને 'સદ્ભાવ'એ આરતીમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલા અત્યંત મહત્વના શબ્દો છે. 'ભાવ' એ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. દરેકનું મૂળ 'ભાવ' છે. જ્યારે 'ભાવ' જાગે ત્યારે કર્તાપણું ન રહે. બધું જ પ્રભુનું છે, કેમ કે દરેકમાં પ્રભુ જ છે એવી સભાનતા રહે. આવા 'ભાવ'ને પ્રભુભાવ કહેવાય. માત્ર ભાવ જાગે તે જ પ્રભુનો અનુભવ ન ગણાય, કેમ કે પ્રભુ તો 'ભાવાતીત' છે. આપણે આ સ્થળે એટલો ગહન વિચાર કરવાનો નથી. આપણે માત્ર આટલું જ સમજીને આચરણ કરવાનું છે. સંસારમાં જે સંબંધો મળેલા છે એનું મૂળ આપણે પૂર્વે કરેલા સંબંધભાવમાં રહેલું છે. હવે આ જન્મે જાગૃત થતાં એ મળેલાંઓને ત્યજવાનાં નથી, પરંતુ એમની સાથેનો સંસારીસંબંધ ભાવ છે એને સ્થાને સદ્ભાવ જાગૃત કરીને અને વધારીને આપણે જીવવાનું છે. સંસારવ્યવહારમાં સદ્ભાવ એ તો પ્રભુનું સ્પષ્ટ લક્ષણ છે.

આટલી ભૂમિકા સમજ્યા પછી આરતીની આગળની કડીઓ સમજવી સરળ પડશે.

આ કાળમાં મન, વચન અને કાયાની એકરૂપતા પ્રગટતી નથી. મન વિચારો કર્યા કરે છે, વાણી વ્યક્ત થયા કરે છે અને કાયાથી કર્મ થયે જાય છે. આમાં એ પરસ્પર એકબીજાંની સાથે સંકળાતાં નથી. એને સાંકળવા માટેની પહેલી ભાવના

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સમજાવી છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આપણને એનો અભ્યાસ કરવાની રીત સૂચવી છે. તેઓશ્રી વારંવાર કહેતા કે જે આચરતા હોઈએ અથવા આપણાથી આચરી શકાતું હોય એટલું જ બોલવું અને એટલું જ વિચારવું અને એવી રીતે વિચારવાની ટેવ પાડવી. એથી વિશેષ, આપણે એવું વિચારીએ ને બોલીએ કે આપણે એ પ્રમાણે આચરણ કરી શકીએ. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લોકકલ્યાણનાં કાર્યો દ્વારા ઘણા લોકોને આવી રીતના વર્તનની કેળવણી આપેલી. કોઈ અમસ્તું સૂચન કરે તોય એના આચરણ માટે એ વ્યક્તિ કેટલું કરી શકશે એમ એ તરત જ પૂછતા. કોઈ કદરના શબ્દો બોલે તોપણ એ માટે એ કઈ ક્રિયા કરી શકશે એમ પણ પૂછતા. આમ, આચરણ વિનાની કોઈ વાત એ સ્વીકારતા નહિ. તેઓશ્રીએ સાધનાના આરંભથી જ મનને આવો અભ્યાસ પાડેલો. ‘મનને’માં એમણે ગાયું છે કે,

‘ક્રિયા વિણ વાયળતા છે નકામી.’

કર્મ તો આપણી જિંદગી સાથે વણાયેલું જ રહે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કર્મ કર્યા વિના રહી ન શકે. તો પછી એ કર્મ કેવા ભાવથી આચરવાં ? એ સમજાવવા માટે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લખ્યું કે ‘મનવાણીના ભાવો કર્મ વિશે ઊતરો.’ આમાં ‘મનવાણીના ભાવો’ એટલે શું ? પૂજ્ય શ્રીમોટાએ કહ્યું કે વિચાર અને વાણીનું મૂળ ‘ભાવ’ છે. આપણે આચરીએ છીએ એ કર્મ પૂર્વે અજ્ઞાનથી ધારેલા અવળા અને અન્યથા ભાવોના પરિણામરૂપે મળેલાં છે. હવે જો આપણે ફરીથી એ જ કર્મ આચરતાં મનવાણીની સપાટી પર ગમે તેવાં વિચાર-વલણની

ધારણા કરીશું તો એ કર્મના અવળા સંસ્કારો પડશે. પરિણામે આપણે નવું બંધન ઊભું કરીશું. આથી, કર્મ આચરતી વખતે ‘આ કર્મનો હું કર્તા નથી, પણ એ કર્મ એની મેળે જ થયે જાય છે.’ એવો વિચારભાવ ધારણ કરવાનો હોય છે. બીજું, આપણને જે કર્મ આચરવાનાં મળેલાં છે, એ આપણને મુક્ત કરવા મળેલાં છે એવી ધારણા રાખવાની છે. આથી એ કર્મ ગમે તેવી રીતે-યદ્વાતદ્વા રીતે-આચરવાનાં નથી. એવાં કર્મ કરતાં ચોકસાઈ, ચીવટ, ધીરજ જેવા ગુણો કેળવાય એનું ધ્યાન રાખવાનું છે. અને કર્મ પૂરું થતાં એ પ્રભુને સમર્પણ કરવાનું છે. કર્મ આચરતાં આવી ભાવના-ધારણા રાખવાનો અભ્યાસ પાડવાથી, પ્રભુકૃપાથી, આપણાં મન, વાણી અને દિલની એકતા પામવા માટે ઉપર દર્શાવ્યા તેવાં ભાવ-ભાવના-ધારણા રાખ્યાં કરવાનો અભ્યાસ પાડવાથી મન, વાણી અને દિલની એકતા પ્રભુકૃપાથી અનુભવાય.

મન, વાણી અને દિલ એક બનતાં આપણા દિલમાં રહેલો આકર્ષણભાવ પ્રભુ કે ચેતન પરત્વે રહ્યા કરશે અને મન પણ એનું જ મનન કર્યા કરશે અને વાણી દ્વારા એ જ તત્ત્વ વ્યક્ત થયા કરશે.

૩. 'સદ્ભાવ' ઉગાડવાની અને 'ભાવ' વધારવાની રીત
 સર્વ મળેલાં સાથે, દિલ સદ્ભાવ ઊગો, પ્રભુ (૨)
 છો અપમાન થયાં હો (૨) ત્યાંયે ભાવ બઢો. ...ૐ શરણ.

સદ્ભાવ એટલે સારો ભાવ અને સવળો ભાવ. આપણા દિલનું વ્યક્ત લક્ષણ સદ્ભાવ છે. જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે આપણું દિલ દુર્ભાવ અનુભવતું નથી, કેમ કે આપણે એ જીવો સાથે કશા જ સીધા સંબંધમાં નથી. સૂક્ષ્મ રીતે તો બધું જ એકબીજા સાથે સંકળાયેલું છે, પણ આપણે અત્યારે બહુ ઊંડું વિચારવાની જરૂર નથી.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ તો માત્ર જે 'મળેલાં' જીવો છે એમના પ્રત્યે આપણા દિલમાં સદ્ભાવ ઊગે એવી ભાવના ધારવા માટે પ્રાર્થના કરાવી છે. 'મળેલાં' એટલે સંબંધરૂપે મળેલાં. સંબંધોનો પણ વિસ્તાર છે. ઘરનાં સગાં-પિતા, માતા, પુત્ર, પત્ની-પરિવાર વગેરે. જેઓ સાથે આપણાં 'લટિયાં ગૂંથાયાં' છે એમ પૂજ્ય શ્રીમોટા કહે છે. એમની વચ્ચે પરસ્પર અથડામણની શક્યતાઓ વધારે હોય છે, કેમ કે દરેકની પ્રકૃતિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. આથી, સંઘર્ષ થાય છે. આ ઉપરાંત સંબંધોને લીધે અહંકાર હોય છે. 'હું આનો બાપ છું.' 'હું આ બાઈનો ધણી છું.' 'હું આની મા છું.' 'મેં એને મોટો કર્યો છે.' 'આ તો ઘરની વહુ છે.' 'હું એની સાસુ છું.' કુટુંબમાં 'મળેલાં'ઓ વચ્ચે આવા પ્રકારનો સંબંધમૂલક માલિકી ભાવવાળો અહંકાર હોય છે. આથી, પરસ્પર અથડામણ ઓછી થાય અને માલિકીભાવ મોળો પડે એટલા માટે દિલમાં સદ્ભાવ ઉગાડવો જોઈએ.

આવો સદ્ભાવ કેવી રીતે ઊગે ? સૌથી પ્રથમ તો દરેક વ્યક્તિમાંથી એકાદ ગુણ શોધી કાઢવો જોઈએ, કેમ કે દરેક વ્યક્તિમાં એકાદ-બે ગુણો તો હોય છે. આવા ગુણ જોવાથી 'મળેલાં'ઓ પ્રત્યે આપણું દિલ રહેશે. એક વખત એક વ્યક્તિ પૂજ્ય શ્રીમોટા પાસે એની કર્કશા પત્ની વિશે વાત કરીને કલ્પાંત કરતી હતી. એની પત્નીનો કંકાસ અસહ્ય બન્યો હતો. પોતે શું કરવું એ સૂઝતું ન હતું. શ્રીમોટાએ એને પૂછ્યું 'એ રાંધીને ખવડાવે છે ખરી ?' 'એ બાળકોને સાચવે છે ખરી ?' 'બહારના બીજાઓ સાથે એ ઝઘડા કરે છે ?' -તો આના જવાબરૂપે પેલા ભાઈએ 'ના' કહ્યું. એ પછી શ્રીમોટાએ પૂછેલું કે 'તમે જાતે રાંધીને જમો, જમાડો અને કામકાજ પણ કરો એવું બની શકશે ? તમે બાળકોને ઊંચેરી શકશો ?' -એની પણ 'ના' કહી ત્યારે શ્રીમોટાએ કહ્યું કે 'તો પછી એનાં આવા ગુણ માટે સદ્ભાવ જગાડો અને બાકીનું બીજું નિભાવી લો. એ કંકાસ કરતી હોય ત્યારે આપણે લેવાઈ જવું નથી-એવો નિશ્ચય કરીને, 'પ્રકૃતિમાં તો આવું જ હોય'- એવું સ્વીકારીને શાંત રહેવા મથવું.'

આવું દષ્ટિબિંદુ કેળવવાથી દિલમાં સદ્ભાવ ઊગી શકે. આ ઉપરાંત, દિલમાં સદ્ભાવ ઊગે એ માટે વધારે સૂક્ષ્મ દષ્ટિ કેળવવાની છે. આપણે સતત એમ વિચારવું કે આ સંબંધો મળ્યા છે એ માત્ર એક જિંદગીના છે. એને માત્ર સંબંધની મર્યાદામાં નિભાવવાના છે, પણ સતત સંબંધનો ભાવ મનમાં રાખવાનો ન હોય. એથી વિશેષ જીવમાત્રમાં ચેતન છે. જે ચેતન છે એ જ પ્રભુ છે. આપણું દિલ આપણને

મળેલાં પ્રત્યે જે આકર્ષણ અનુભવે છે એ હકીકતની દૃષ્ટિએ તો ચેતનને લીધે છે. આપણે ભ્રાંતિથી આકર્ષણભાવ સંબંધને લીધે છે એમ માનીએ છીએ. આથી, આપણે ચેતન પ્રત્યે સદ્ભાવ ઉગાડીએ એ જરૂરી છે.

આ બાબત તો જેને પોતાના જીવનનો વિકાસ કરવો છે, પોતાના જીવનને ઉન્નત કરવું છે એને માટે છે. પોતાના રોજિંદા વ્યવહારમાં પણ આવી દૃષ્ટિ સ્વીકારવાથી પરિણામે શાંતિ અને સુખ અનુભવાય છે.

કુટુંબીજનો ઉપરાંત સગાં-સંબંધી-મિત્રો વગેરે સાથે આપણો વ્યવહાર પ્રાસંગિક જ હોય છે. માટે એમના પ્રત્યે પણ આવા ગુણદર્શનથી સદ્ભાવ ઊગે એ માટે આપણે જાગૃત રહેવું જોઈએ.

આપણે સમજી શક્યા કે સદ્ભાવનો અંતરાય અહંકાર છે. વળી પાછો એ અહંકાર મિથ્યા છે. કોઈ સંબંધ કાયમી નથી. છતાં માન્યતાને લીધે અહંકાર સુખદુઃખ ભોગવે છે. સંસારમાં અહંકાર વધવા માટે તથા તૂટવા માટે બે વલણો છે. માન મળવાથી અહંકાર વધે છે અને અપમાન પામવાથી અહંકાર તૂટે છે. અહંકાર વધે ત્યારે સુખ અનુભવાય છે અને અપમાન થાય છે ત્યારે દુઃખ અનુભવાય છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સંસારમાં રહીને દિલમાં ભાવ વધારવાની ઉત્તમ તક દર્શાવી છે. માનને ભોગવવાની વાત એમણે કરી નથી, કેમ કે માનનું સુંવાળાપણું અને એનાથી અનુભવાતું ફૂલણજીપણું એ તો દરેકનો સુખદ અનુભવ છે, પણ અપમાનના પરિણામે દુઃખના અનુભવમાંથી વેર-ઝેર અને દ્વેષ જન્મતાં

હોય છે. આથી, તેઓશ્રીએ દર્શાવ્યું કે ‘છો અપમાન થયાં હો ત્યાંયે ભાવ બઢો.’

‘અપમાન થયાં હોય’ એટલે એક જ અપમાન નહિ, અનેક વખત અપમાન થયાં હોય, ત્યાં પણ ‘ભાવ બઢવો’ જોઈએ. ભાવ ‘વધવો’ જોઈએ. આ ઘણો ઊંચો પુરુષાર્થ છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ અપમાનો સહન કરી લેવાં કે અપમાન કરનારને માફી આપવી એવી વાત નથી સમજાવી, કેમ કે એમાં તો નિર્બળતા વધે અને માફ કરવામાં અહંકાર વધે. તેમ જ બીજાઓથી પોતે ચડિયાતા છે એવો ભાવ વધે. એ તો ‘જીવન’ને ઘણું નુકસાન કરનારું બને.

‘છો અપમાન થયાં હો ત્યાંયે ભાવ બઢો.’ એ પંક્તિ મુજબ આચરવામાં જે પુરુષાર્થ પ્રભુકૃપાથી થવાનો હોય છે એની રીત મને પણ સમજાતી ન હતી. મને એમ થયેલું કે ‘કોઈ આપણું અપમાન કરે તો આપણે એના પ્રત્યે દુર્ભાવથી કે અભાવથી ન વર્તીએ-એ હજુ બની શકે, પરંતુ અપમાન થયાં હોય તો ભાવ ‘વધે’ કેવી રીતે ?’

એનો ખુલાસો આમ મળેલો : ઘણી વાર તો કોઈ વ્યક્તિનો આશય આપણું અપમાન કરવાનો ન પણ હોય, પરંતુ આપણી સમજફેરથી આપણને અપમાન લાગી આવે છે. બીજું, આપણો અહંકાર અમુક વ્યક્તિ પાસેથી માનની માગણી કર્યા કરે છે અને એવું માન નથી મળતું એટલે પણ અપમાન થયું હોય એમ લાગે છે અને ક્યારેક કોઈક ખરેખર આપણું અપમાન જ કરે છે. આ ત્રણેય પરિસ્થિતિમાં અપમાન કરનાર વ્યક્તિ દોષિત છે એમ ન ધારવું, પરંતુ એ અપમાનથી આપણા

અહંકારને તોડી આપવાનું કામ કરીને એ આપણા પર ઉપકાર કરે છે. આપણામાં રહેલા માનના ત્વિખારીપણાનું આપણને ભાન કરાવીને આપણી આંતરશક્તિ અપમાન દ્વારા જાગૃત કરી આપે છે. અને સામી વ્યક્તિ પ્રત્યેની આપણી ધારણાઓ ખોટી પડી છે એથી માન્યતાઓમાંથી છોડાવવાનો પણ એ ઉપકાર કરે છે. વળી, આપણું અપમાન કરનાર બિલકુલ દોષિત નથી, કેમ કે આપણી સાથે સમગ્ર વર્તાવમાં આ રીતનું વર્તન ક્ષણમાત્રનું હોય છે. સળંગ અને સમગ્ર વર્તાવ તો આવો હોતો જ નથી-આ પ્રમાણે આપણે વલણ ધારણ કરીએ તો ધીમે ધીમે એના પ્રત્યે ભાવ બઢે.

વળી, એથી ઊંચો ભાવ ધારણ કરવા એમ પણ વિચારાય કે પ્રભુ એ વ્યક્તિની પ્રકૃતિ દ્વારા મારા અહંકારના બોજને ઉતારીને એનો ભક્ત થવાને કેળવી રહ્યો છે. એની મારફત પ્રભુની શક્તિએ જ આ કામ કર્યું છે. આવી ભાવના દઢાવવાથી આપણામાં અપમાનો કરનાર પ્રત્યે ભાવ બઢ્યા વિના રહેશે નહિ.

કોઈ પણ વ્યક્તિ આપણા પ્રત્યે જે રીતે વર્તે છે એનાં મૂળ આપણામાં જ રહેલાં છે. આ એક ગૂઢ હકીકત છે. આપણે જાણ્યે કે અજાણ્યે એ વ્યક્તિ પ્રત્યે એવું વર્તન કર્યું હોય છે અથવા એવું વર્તન કરવાના ભાવ કર્યા હોય છે. આવું માત્ર આ જન્મમાં જ બન્યું હોય એવું હોતું નથી, પૂર્વજન્મમાં પણ આપણાથી એવું બન્યું હોય. આપણને આપણું જ આપેલું પાછું મળે છે. તેથી સદ્ભાવ વધારીને એ ભોગવી લેવાય તો હિસાબ પૂરો થાય છે. એટલે કે એમાંથી મુક્ત થવાય છે.

સંસારમાં આવી પરિસ્થિતિ કે સંજોગ ઊભો થાય ત્યારે

આવાં ‘દષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ’ ધારણ કરીને અભ્યાસ કરવાથી આવો અનુભવ થયા વિના રહેશે નહિ.

આવું બધું આપણે આપણી અંદર જ અનુભવવાનું છે. ‘ભાવ બઢે’ એ તો આપણી ઊંચી અવસ્થા છે. આ કામ ભલે સહેલું ન જણાય, પણ જેને પોતાનું જીવન પ્રભુમાર્ગે વહાવવાની તમન્ના છે એને માટે અશક્ય પણ નથી.

૪. વૃત્તિના ઊર્ધ્વગમન માટે મથામણ

નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિ, ઊર્ધ્વગમન કરવા, પ્રભુ (૨)
પ્રભુકૃપાથી મથાજો (૨) ચરણશરણ ગ્રહવા. ...ૐ શરણ.

આપણાં અંતઃકરણો પાંચ છે : (૧) મન (૨) બુદ્ધિ (૩)
ચિત્ત (૪) પ્રાણ અને (૫) અહમ્.

એમાં પ્રાણ વૃત્તિઓ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. આપણામાં જાગતી
આશા, તૃષ્ણા, લોલુપતા વગેરે પ્રાણનાં લક્ષણો છે. વૃત્તિ હંમેશાં
ગતિ પ્રેરે છે. વૃત્તિ જાગતાં આપણે સક્રિય થઈ જઈએ છીએ.
આપણા ચિત્તમાં પડેલા અનેક પ્રકારના સંસ્કારોને લીધે વૃત્તિ
જાગે છે અને આપણને એ વૃત્તિ ક્રિયામાં ધકેલે છે. એના પર
આપણો કાબૂ નથી હોતો.

વૃત્તિના પણ પ્રકારો છે. એના શુભ અને અશુભ પ્રકારને
આપણે ઓળખી શકીએ છીએ. આપણામાં સદ્ભાવ જાગે છે
અને એ દિશામાં કાર્ય કરીએ છીએ તો પ્રાણનું એ ઊંચું કાર્ય
થાય છે. અશુભ વૃત્તિઓ જાગતાં એ પ્રમાણે આચરતાં આપણને
તથા અન્યને આપણે નુકસાન પહોંચાડીએ છીએ. આપણામાં
જાગતી વૃત્તિનો પ્રકાર 'નિમ્ન' છે એટલે કે આપણા વિકાસને
તોડનારો છે એની ખબર આપણને થાય એ કામ પણ સહેલું
નથી, કેમ કે એક તો જે વૃત્તિ જાગે છે એ આપણા ચિત્તમાં
રહેલા પ્રબળ સંસ્કારનું પરિણામ છે. એનો ધક્કો સખત હોય
છે. એ વૃત્તિનો ધક્કો આપણને પાડી દે છે. આમ છતાં આપણે
પડ્યા છીએ, પતિત થયા છીએ એની આપણને ખબર પણ
પડતી નથી, કેમ કે આપણા સામાજિક અને શૈક્ષણિક ધોરણોને
લીધે આપણામાં કેટલીક અવળી સમજણો પડેલી છે. આપણને
જે કંઈ વૃત્તિ જાગે છે અને એ પ્રમાણે આપણાથી આચરાયે

જવાય છે- 'આ બધું સ્વાભાવિક છે, આ તો આમ જ હોય'-
એવું આપણી બુદ્ધિમાં દઢ થયેલું છે. આથી, આપણામાં જાગતી
વૃત્તિ નિમ્ન છે એની આપણને ખબર પડતી નથી.

જો આપણે જીવનનો ધ્યેય નક્કી કર્યો હોય અને એ દિશામાં
જવાની આપણને ગરજ લાગી હોય તો આપણામાં એ પ્રકારનું
વલણ જાગ્રત થાય છે અને વૃત્તિ જાગતાં આપણે ચેતી જઈએ
છીએ. પૂજ્ય શ્રીમોટા ગરજ વિશેનું એક દષ્ટાંત આપતા.
આપણે વેપાર કરતા હોઈએ. આપણી દુકાનમાં આવેલ ગ્રાહક
સાથે આપણે સોદો પાર પાડવો હોય છે. હવે આ ગ્રાહકની
રીતભાત આપણને ચીડ ચડાવે એવી હોય. આપણને સ્વચ્છતા
ગમતી હોય, જ્યારે પેલો એવી રીતે વર્તતો હોય જેથી આપણને
ચીડ ચડે છે. છતાં આપણામાં જાગતી ચીડની કે ગુસ્સાની
વૃત્તિને વશ થતા નથી, કેમ કે આપણો સોદો પાર પડે એવો
આપણો ધ્યેય છે.

એક વખત એક યુવાને મુંબઈના પ્લેટફોર્મ પર ગાડીની
રાહ જોતા બેઠેલા શ્રીમોટા સમક્ષ મૂંઝવણ વ્યક્ત કરતાં કહેલું
કે 'મોટા, હું સમજું છું કે ક્રોધ કરવો એ સારું નથી, તોય
મારાથી ક્રોધ થઈ જાય છે. એથી હું અને બીજા બધાં હેરાન
થઈએ છીએ.' શ્રીમોટાએ એને સમજાવતાં કહેલું કે 'ભાઈ,
ક્રોધ કરવો એ સારું નથી એમ તમે સમજ્યા છો ન કહેવાય.
તમે એ બાબત 'જાણી' કહેવાય. સાચું સમજેલું તો વર્તનમાં
આવ્યા વિના રહે જ નહિ.' પછી એમણે માર્મિક પ્રશ્ન પૂછેલો :
'આપણે આપણો મળ કદી ખાઈએ છીએ ? કેમ કે આપણે
સમજીએ છીએ કે એને ન અડાય.'

આ દષ્ટાંત ઘણું જ માર્મિક છે. મતલબ કે આપણામાંથી વૃત્તિનો જે નિમ્ન પ્રકાર બહાર નીકળે છે એને ભોગવ્યા વિના વહી જવા દેવો જોઈએ, પરંતુ એમ કેવી રીતે બની શકે ?

માટે સૌથી પહેલાં વૃત્તિનો નિમ્ન પ્રકાર ઓળખાવો જોઈએ. એ ઓળખાયા પછી એ ન ભોગવાય એવા સંકલ્પ સાથે આપણાથી મથાવું જોઈએ. આ સ્થળે એક બાબત ખાસ કહેવાઈ છે. ‘પ્રભુકૃપાથી મથાજો’. મથવાની શક્તિ આપણામાં છે પણ એ ક્રિયા અહંકારથી-ફાંકાથી- થવી યોગ્ય નથી તથા શક્ય પણ નથી. માણસ કામ, ક્રોધ જેવી વૃત્તિને અહંકારથી દબાવા કે શમાવા જાય તો એ પછડાય અને જીવનમાં ઊલટી વિકૃતિઓ વધે. આથી, પ્રભુની કૃપાથી ‘આપણે મથીએ’ એમ નહિ, પરંતુ આપણાથી ‘મથાજો’ એવી ભાવના દઢ કરવાની છે. એમ થવામાં ‘અહંકાર’નો ભાવ નથી.

આપણાથી શા માટે મથાવાનું છે ? વૃત્તિનું ઊર્ધ્વગમન થાય એ માટે મથાવાનું છે. ‘ઊર્ધ્વગમન કરવા’ એટલે શું ? નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિનું ઊર્ધ્વગમન કેવી રીતે થાય ? આ ‘ઊર્ધ્વગમન’ એટલે શું ? આ વાત સ્પષ્ટ થાય એટલા માટે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘મથાવા’ની ક્રિયાને બેવડે દોરે સમજાવી છે. એક તો નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિનું ઊર્ધ્વગમન કરવા મથાજો અને બીજું એ વૃત્તિ ઊર્ધ્વગમન પામે એ માટે ‘ચરણશરણ ગ્રહવા’ મથાજો. પહેલા પ્રકારની ક્રિયામાં આપણે નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિને ઓળખીને એનું ઊર્ધ્વગમન થાય એવા સંકલ્પ માટે મથવાનું છે અને બીજામાં ઊર્ધ્વગમન ‘ચરણશરણ’ થવાથી જ શક્ય બનવાનું છે. એથી ભગવાનનાં ચરણનું શરણું ગ્રહવા મથવાની વાત સૂચવાઈ છે.

આપણે અહીં જોઈએ છીએ કે આરતીના ધ્રુવપદમાં ‘શરણચરણ લેજો’ એમ કહેવાયું છે. જ્યારે આ ‘ચરણશરણ’ શબ્દ મુકાયો છે.-‘ચરણ’ એટલે આપણા જીવનના તથા સકળ બ્રહ્માંડના જે આધારરૂપે રહેલું છે એ ‘ચેતન’ અથવા ‘પ્રભુ’. એનું શરણું સ્વીકારી લેવા, ગ્રહણ કરવા, આપણાથી પ્રભુ-કૃપાથી મથાય એ માટેની પ્રાર્થના કરાવાઈ છે.

જેવી વૃત્તિ જાગી-અને એ ઓળખાઈ કે આ વૃત્તિ મારા જીવનધ્યેયને પોષણ ન આપતાં નબળું પાડનારી છે, એ જ ક્ષણે પ્રભુનાં ચરણની શરણાગતિ સ્વીકારીને એ વૃત્તિને નિવેદન દ્વારા અર્પણ કરી દેવી. શ્રીમોટાએ સમજાવતાં કહ્યું છે. દા.ત., આપણામાં કામવાસના જાગી. આમ તો આ વૃત્તિ શક્તિ છે, પણ એનો શક્તિ તરીકે ઉપયોગ કરવાની કળા આપણામાં નથી એથી આપણે તરત જ કહેવું કે ‘હે પ્રભુ, આમાં મારું કશું નથી અને આ વૃત્તિ સામે મારું જોર ચાલે એવું નથી. એથી હું તો તારાં ચરણમાં શરણું સ્વીકારું છું. એને તારા ચરણે સોંપી દઉં છું.’ આમ કહેવાથી પ્રભુ સાથે સૂક્ષ્મ સંબંધ સ્થપાશે અને નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિના જોરનો સમય પસાર થઈ જશે. આવા ‘ચરણશરણ ગ્રહવા’ની મથામણની એ વૃત્તિનું ઊર્ધ્વગમન થયું ગણાય.

સંસારવ્યવહારમાં અપમાનોથી અહંકાર તોડનાર નિમિત્તો તો મળતાં જ રહેવાનાં, પરંતુ આ નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિના ઊર્ધ્વગમન માટે આપણામાં પ્રભુકૃપાથી આવી આંતરિક મથામણ થવા દેવાની. મથામણનો સંકલ્પમાત્ર-નિશ્ચયમાત્ર પ્રભુકૃપાનો અનુભવ કરાવે છે.

ડગ ભરવાથી જ ચાલવાની ક્રિયા થાય છે અને જ્યાં હોઈએ છીએ ત્યાંથી તસુ જેટલા પણ આગળ નીકળાય છે.

૫. ચરણકમળમાં ગલન

મનના સકળ વિચારો, પ્રાણતણી વૃત્તિ, પ્રભુ (૨)
બુદ્ધિતણી સૌ શંકા (૨) ચરણકમળ ગળજો. ...ૐ શરણ.

આપણા જીવનને પ્રભુમય બનાવવામાં મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણની શક્તિઓનો ઉપયોગ કેવી રીતે થઈ શકે ? અજ્ઞાનને લીધે અનેક જન્મોના સંસ્કારથી પ્રેરાયેલા રહેતાં અંતઃકરણોમાં મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ જેટલાં અંતરાયરૂપ છે એટલાં જ પ્રમાણમાં જીવનધ્યેય કે જીવનના લક્ષ્ય તરફ ગતિ કરાવવામાં જો એનો જાગૃતિપૂર્વકનો-જ્ઞાનપૂર્વકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ સહાયક છે.

જે જીવનવિકાસ ઈચ્છે છે, મતલબ કે જે જીવનની ગતિને ઊર્ધ્વમાં પ્રેરાવવા ઈચ્છે છે એણે મનને ઓળખવું પડે. આપણે સૌ આમ તો આપણા મનને ઓળખીએ છીએ. આપણા મનમાં કેટલા પ્રકારના વિચારો ઉદ્ભવે છે એ આપણે જાણીએ છીએ ખરા, પરંતુ એના પ્રત્યે આપણે સભાન નથી. જ્યારે કોઈ ગમતો વિચાર ઉદ્ભવે છે ત્યારે એની સાથે કલ્પનાથી સાંકળ જોડીને એમાં રાચીએ છીએ. મનના બધા જ વિચારો ફળીભૂત થતા નથી. આથી, મોટે ભાગે આપણે થાકીએ છીએ અને આપણા રોજિંદા જીવનવ્યવહારમાં એક પ્રકારની ભીંસ અને દબાણ અનુભવીએ છીએ.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘મનના સકળ વિચારો’ એમ લખ્યું છે. આરતીના આ શબ્દો સાંભળવાના તથા ગવાવાના દોષને લીધે ‘વિચારો’ ના બદલે ‘વિકારો’ શબ્દ રૂઢ થઈ ગયો છે. ‘મનના

વિકારો’ કહેવાથી તો માત્ર નબળા તથા હલકા વિચારો જ સૂચવાય છે, પરંતુ જીવનવિકાસનાં સાધક માટે તો આપણને ગમતા વિચારો સુધ્ધાં પ્રભુના ચરણકમળમાં સમર્પી દેવાનાં છે. સંપૂર્ણ શરણાગતિ સ્વીકારીને એટલે કે અહંકારને પ્રભુનાં ચરણમાં ગાળવા માટે મનને ખાલી થવા દેવાનું છે. આથી, ‘સાધનામર્મ’માં પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘શૂન્ય થવાનું ધ્યેય’ રાખવાનું સૂચવ્યું છે.

મનના સકળ વિચારો ચરણકમળમાં ગળાય તો જ ‘શૂન્ય’ નો અનુભવ શક્ય બને. એ મનના વિકારો એટલે કે વિકૃતિ જન્માવનારા વિચારો જ ગળાય એમ કહેવાયું હોય તો શુભવિચારો, ઊંચી કલ્પનાઓ કે મનગમતા તરંગો સાધકને બાંધી રાખે છે. અણગમતું તો સહેજે ગાળી દેવાય, પણ સાધનામાં તો મનને જે કંઈ ગમતું હોય એય હોમાય. આમ થવા દેવાનું હોય છે. આથી, ‘મનના સકળ વિકારો’ એ શબ્દો કરતાં પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લખેલા શબ્દો ‘મનના સકળ વિચારો’ એ જ ભાવાર્થ પ્રમાણે યોગ્ય છે.

આપણને અનુભવ થાય છે કે જ્યારે આપણે ભગવાનના નામસ્મરણ, પ્રાર્થના, ધ્યાન કે ભજન-કીર્તનમાં જોડાઈએ છીએ ત્યારે પણ મન એની શક્તિનો પરિચય આપણને આપ્યા જ કરે છે. ઘણી વાર તો નિમ્ન વિચારોની ઝડી વરસતી આપણને અનુભવાય છે. આથી, આપણે અકળાઈ પણ જઈએ છીએ. શરૂશરૂમાં તો આપણને એવું થાય છે કે પ્રભુને યાદ કરતાં કરતાં આપણામાં આ શું થાય છે ? આવો પ્રશ્ન આપણને ક્યારેક વ્યાકુળ કરી મૂકે છે, પણ આમાં હકીકત જુદી છે.

ઉપર દર્શાવ્યાં તે સાધનો દ્વારા આપણાં અંતઃકરણો શુદ્ધ થાય છે, એથી એના પરની અશુદ્ધિનાં જાળાં ઊડે છે અને આપણને ગૂંગળાવે છે. શ્રીઅરવિંદે આવી પરિસ્થિતિ માટે એક દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. આપણે જ્યારે હવડ ઘરનાં બારણાં ખોલીએ છીએ અને એની સાફસૂફીનો આરંભ કરીએ છીએ ત્યારે એમાં પોતાનું ઘર કરી જામેલાં ધૂળ, જાળાં, જાંખરાં, જીવજંતુઓ વગેરે હલચલ મચાવે છે અને આપણને ઘેરી પણ લે છે. આ એક સ્વાભાવિક હકીકત છે. આથી, અકળાઈ મુંઝાઈને શુદ્ધિનું કાર્ય આપણે અટકાવવું કે ત્યજી દેવું ન જોઈએ. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સાધકને નામસ્મરણ સાથે ઉદ્ભવતા મનના ‘વિચાર’ સાથે ન સંકળાવાય તે માટે સાવધ રહેવા સૂચવ્યું છે. મનને ગમતા વિચારો, ઉચ્ચ વિચારો, ભાવનાત્મક તરંગો સાથે સંકળાઈ રહેવું આપણને ગમે છે. આ વખતે જ ચેતવાની જરૂર છે. આવા ગમતા વિચારો પ્રત્યે તટસ્થ રહી શકાય એ માટે નામસ્મરણની સાધના છે. મનના સકળ એટલે કે બધા વિચારો ગળાય એ માટેની પ્રાર્થનામાં માત્ર, મનના વિકારો નહિ પણ, મનના સકળ ‘વિચારો’ ગળાય એ આવશ્યક છે.

આથી, આપણે લીધેલાં સાધનથી (નામસ્મરણ, પ્રાર્થના-ભજન-કીર્તન વગેરેથી) શરૂઆતમાં મનના વિચારોનું જે તોફાન મચે છે એ જ પળે શું કરવું એ પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સૂચવ્યું છે. તેઓશ્રીએ ‘સાધનામર્મ’માં દર્શાવ્યું છે તેમ અભીપ્સા, ઈન્કાર અને સમર્પણનો ત્રિવેણીસંગમ ઉદ્ભવાવવો જોઈએ. આ જાગૃતિપૂર્વકની જ્ઞાનાત્મક ભૂમિકાથી કરવાનું હોય છે. પ્રભુકૃપાથી આપણાથી પ્રભુનું નામસ્મરણ થાય છે. શ્રીસદ્ગુરુની

કૃપા-સહાયથી આપણે આપણા મનના સ્વરૂપને ઓળખી શકીએ છીએ, પણ આ નામસ્મરણાદિથી આપણામાં જે કંઈ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હોય છે એનો ઉપયોગ આવા વિચારોના હુમલા સામે તટસ્થતા જાળવવા માટે તથા એનું જ્ઞાનપૂર્વક સમર્પણ કરવા માટેનો છે. અહીં ‘જ્ઞાનપૂર્વક’ એટલે આ વિચારો એ મારા નથી, પણ અજ્ઞાનથી જે સંસ્કારો પડેલા છે એ દૂર થઈ રહ્યા છે. એમાંથી વિકૃત થયેલા સંસ્કારો-વિકારો - જે મારા જીવન માટે ખપના નથી, ઊલટા અવરોધક છે એનો મારે તટસ્થ રહીને ‘ઈન્કાર’ કરવાનો છે, એ સાથે શુભ ભાસતા વિચારોમાં પણ ફસાવાનું નથી. અને એ જ ક્ષણે એ ભગવાનનાં ચરણકમળમાં સમર્પિત થાય એવી ભાવના દૃઢ કરવાની છે.

આપણાથી ઊર્ધ્વજીવન પામવા માટેની જે અભીપ્સા-તીવ્ર ઈચ્છા થઈ છે અને એ સાથે જે સંકલ્પ જન્મ્યો છે એને લીધે આવા બધા વિચારો પ્રગટે છે. એ બધાનો અવરોધક છે. માટે તરત જ એ બધાનો ઈન્કાર કરીને આપણાથી એનું ભાવનાપૂર્વક તરત જ સમર્પણ થાય એ સાધના છે. એવું સમર્પણ કરવાની શક્તિ આપણામાં પ્રાર્થનાથી ઉદ્ભવે છે. એટલે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘મનના સકળ વિચારો... ચરણકમળ ગળજો.’ એમ ગવડાવ્યું છે.

આ કડીમાં ‘ગળજો’ શબ્દથી ‘સમર્પણ’ દ્વારા પરિણામની હકીકત સૂચવાઈ છે. ‘ચરણકમળ’ એટલે આપણા જીવનનો જે આધાર છે - જે ચેતન છે, પ્રભુ છે, - જે પરમ સાક્ષીભાવે દ્રષ્ટા છે, એનામાં આ બધા વિચારો ગળી જાય, જેથી એ નવું રૂપ

ધારણ કરીને ફરીથી પાછા ફરે જ નહિ એવું પ્રાર્થનાપૂર્વક કહ્યા કરવું જોઈએ. માત્ર આવી રીતે વિચારવાથી શક્તિ ઉદ્ભવે નહિ. આથી, જ્યારે મનના વિચારોનું તોફાન મચે ત્યારે જરાય ગભરાયા કે મુઝાયા વિના, એની સામે પડ્યા વિના, કે એનાથી દબાયા વિના, કે એને વશ થયા વિના, આવી પ્રાર્થનાથી આપણામાં શક્તિ જાગ્રત થવા દઈને, પ્રભુકૃપાથી આવો યજ્ઞ થવા દેવાનો છે, કેમ કે આપણે આ આરતીની પ્રત્યેક કડીને અંતે ધ્રુવપંકિત દ્વારા આપણું લક્ષ્ય નક્કી કર્યું છે-મતલબ કે, આપણાં અંતઃકરણો શરણાગતિ સ્વીકારે એવો ભાવ કેળવવા આપણે કહ્યાં કરીએ છીએ કે ‘ૐ શરણચરણ લેજો !’ આથી, આપણામાં શરણભાવ જાગ્રત કરીને પ્રભુનાં ચરણકમળમાં આપણા મનના સકળ વિચારો ગળે એવી તીવ્ર ભાવના કરવાનું આમાં સૂચવાયું છે.

અંતઃકરણોમાં બીજું કરણ ‘પ્રાણ’ છે. પ્રાણની વૃત્તિઓની શક્તિને આપણે અનુભવીએ છે. વૃત્તિ એટલી બધી પ્રબળ હોય છે કે આપણને એ જોશથી ધકેલે છે. પ્રાણની વૃત્તિઓ એટલે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, આશા, ઈચ્છા, તૃષ્ણા, લોલુપતા વગેરે. એ બધાં જેમ જેમ અને જ્યારે જ્યારે જાગે ત્યારે ત્યારે એ પ્રભુનાં ચરણકમળમાં ગળી જાય એવી ભાવનાત્મક પ્રાર્થના હૃદયપૂર્વક આપણાથી થવી જોઈએ. જો આપણામાં ઊર્ધ્વજીવન તરફ ગતિ કરવાનો નિર્ણય અને નિશ્ચય જાગ્યો હોય તો આવી પ્રાર્થના હૃદયપૂર્વક થાય અને હૃદયપૂર્વક વારંવાર થયા કરતી આવી પ્રાર્થનાથી મનના સકળ વિચારો અને પ્રાણની વૃત્તિઓ પ્રભુનાં ચરણકમળમાં ગળાવાની સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ પ્રક્રિયા પણ શરૂ થવાની જ. અને કાળક્રમે

આપણામાંનાં બધાં જ વિચારો, વૃત્તિઓ અને બળો ‘મોળાં પડતાં’ અનુભવમાં આવ્યાં કરવાનાં.

આપણાં અંતઃકરણોમાં બુદ્ધિ અત્યંત શક્તિશાળી અને સહાયક કરણ છે, કેમ કે ચેતનની સૌથી નજીકનું એ કરણ છે. એથી એમાં પ્રકાશ છે. બુદ્ધિ દ્વારા આપણે જે તે બધું જાણી-સમજી શકીએ છીએ. બુદ્ધિની શક્તિથી આપણા જીવનનો પંથ ઉજાળી શકાય છે. બુદ્ધિ આપણને ભ્રમણામાં પડતાં રોકે છે. પરમાત્માની શક્તિરૂપે પ્રગટતી જિજ્ઞાસા પણ બુદ્ધિની સહાયથી આપણને જીવનવિકાસ પંથે લઈ જાય છે. બુદ્ધિમાં સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ રહેલો વિવેક તો ઘણો જ મહત્વનો છે. બુદ્ધિમાં આવું બધું હોવા છતાં ચિત્તના કેટલાક સંસ્કારોને પરિણામે દલીલ, શંકા, તર્ક પણ હોય છે. જીવનવિકાસ માટે વિધાયક દલીલ કે તર્ક, પ્રભુમય જીવન માટે આપણને દૃઢ કરવામાં મદદ કરે છે, પરંતુ એનું એક ઘણું જ જોખમી લક્ષણ ‘શંકા’ છે. આથી, પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘બુદ્ધિતણી સૌ શંકા’ પ્રભુનાં ચરણકમળમાં ગળે એવી ભાવના સ્પષ્ટ કરી છે. બુદ્ધિ પ્રત્યેક પગલે શંકા કરશે. ગમે તેટલા ઉચ્ચ અનુભવ થયા હશે તોપણ એને ભુલાવી દેશે. આપણે શંકા પ્રત્યે સહેજ પણ ગાફેલ રહ્યા તો પાછા પડીએ. એટલું જ નહિ, પણ ઘણા નિરાશ થઈને ભારે અકળામણ પણ અનુભવીશું.

બુદ્ધિ દ્વારા રહસ્ય કે તાત્પર્યશોધ માટે જે પ્રશ્નો જાગે છે એ શંકા નથી, કેમ કે એવા પ્રશ્નોના સમાધાનથી આપણી શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે. જ્યારે માત્ર શંકા તો આપણને ઘણી રીતે નુકસાન કરે છે.

દ. સ્વરૂપનું દર્શન

જેવા દિલ હોઈએ પ્રભુ, તેવા દેખાવા, પ્રભુ (૨)
મતિ મુજ ખુલ્લી રે'જો (૨) સ્પષ્ટ જ પરખાવા. ...ૐ શરણ.

આરતીની આ કડીમાં પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આપણને અંતર્મુખ થવાનું સૂચવ્યું છે. અંતર્મુખ થવું એટલે આપણી અંદર જોવું. પણ 'આપણામાં જોવું' એટલે શું કરવું ? જેને જીવનના વિકાસનો વિચાર નથી એને આ સ્થિતિનો ખ્યાલ થવાનો નથી, પરંતુ જેને જીવન વિકસાવવું છે એને અંતર્મુખ થવું જ પડે, કેમ કે જીવનનો વિકાસ આંતરિક જ છે.

સામાન્ય રીતે આપણે આપણા જીવનના વિકાસને બુદ્ધિના વિકાસરૂપમાં મૂલવીએ છીએ. આપણી બુદ્ધિ તર્ક, દલીલ, શંકાઓ અને વિરોધો કરે છે અને દલીલોથી પોતાનું જ માનેલું સિદ્ધ કરે છે. યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સત્તા અનુભવે છે. જે બધાં ક્ષેત્રમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે એને વિકાસ પામેલી વ્યક્તિ તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ. જે મોટાં દાન કરે છે, પ્રવચનો કરે છે, જનસેવા કરે છે એને પણ વિકાસ તરીકે આપણે મૂલવીએ છીએ. જે બાહ્ય આચરણમાં નૈતિક હોવાનો દેખાવ કરે છે, સત્યવાદી હોવાની બ્રાંતિમાં રહે છે અને પોતે જે કંઈ કરે છે એથી પોતે સારો, સાચો, ભલો, નૈતિક, ક્યારેક નીડર પણ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે એને પણ આપણે વિકસેલા માણસ તરીકે જોઈએ છીએ, પણ જીવનવિકાસના સંદર્ભમાં આ બધી જ બહિર્મુખતા છે. જે કંઈ બહાર દેખાય છે અને એમાં જ જ્યારે આપણે રાચીએ

છીએ ત્યારે આપણે જીવનવિકાસની દિશા તરફ નથી એમ પ્રમાણવાનું છે.

હવે જીવનવિકાસ માટે આપણે પાછાં વળીને આપણે પોતાનાં અંતઃકરણોની (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્) ગતિવિધિની ભૂમિકાને ઓળખવાનું કામ કરવાનું છે. આપણે બહારના વ્યવહારથી જેવા છીએ તેવા 'ખરેખર' નથી. આપણે આંતરિક રીતે કેવા છીએ એ આપણે ક્યારેય જોયું-જાણ્યું નથી, કેમ કે જીવનની એ દિશા તરફ આપણું મોં જ ફરેલું ન હતું. એથી આપણે 'અંદરથી' કેવા છીએ એ બાબત જણાઈ જ નથી. આપણે અંતર્મુખ થઈએ અને અંતર્મુખ રહીએ તો જ 'આપણે જેવા ખરેખર છીએ તેવા આપણે દેખાઈ' શકીએ. જ્યારે આપણું આવું સ્વાભાવિક અને પ્રાકૃતિક રૂપ આપણને દેખાય ત્યારથી આપણી જીવનવિકાસ પ્રત્યે નજર વળી છે એમ મનાય.

આરતીની આ કડીમાં પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સમજાવ્યું છે કે આપણે 'દિલમાં જેવા છીએ તેવા દેખાવા' જોઈએ. આરતીની આટલી પંક્તિ પૂરેપૂરી જ છે એમ માની લેવાથી પૂજ્ય શ્રીમોટાના કથનનું હાર્દ આપણે ચૂકી જઈએ અને આપણને મનફાવતો અર્થ પણ કરી બેસીએ એવી શક્યતા છે. 'આપણે દિલમાં ભલે ગમે તેવા હોઈએ અને એવા આપણે આ સંસારમાં ખુલ્લે ખુલ્લા દેખાઈએ એ યોગ્ય છે.'-એવો અનર્થ થાય. આ પંક્તિમાં દિલમાં આપણે જેવા છીએ તેવા બીજાઓ આગળ દેખાવાનું નથી, પણ આપણાં અંતઃકરણો કેવી ગતિમાં રહે છે-એટલે કે આપણે અંતરથી-અંદરથી 'કેવા છીએ' એ આપણે

‘પોતે’ જ જોવાનું છે. આપણાં અંતઃકરણોની ગતિવિધિ સંસ્કારોથી થતી હોય છે એથી એ આપણું પ્રાકૃતિક રૂપ છે. આપણું અસલ રૂપ તો ‘આત્મા’ છે. આપણે આપણાં મૂળ રૂપની પ્રતીતિ પામી શકીએ અને સાથે સાથે આપણાં પ્રાકૃતિક રૂપને સ્પષ્ટ પરખી શકીએ એ માટે આપણાં જ અંતઃકરણો પૈકી એક અંતઃકરણ-બુદ્ધિ-ની મદદ લેવી પડે છે, (કોઈ કારણસર પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લખેલો ‘દિલ’ શબ્દ ભુસાઈ ગયો હશે એથી તો આરતીને લયમાં ગાતાં પણ ખટકો અનુભવાતો હતો. ‘દિલ’ શબ્દથી આરતીનો લય પણ બંધાય છે એ ઉપરાંત, ‘દિલ’નો વિશિષ્ટ અર્થ સમજાતાં એ શબ્દની યોગ્યતા સ્વીકારાય છે.) કેમ કે બુદ્ધિ ચેતન-આત્માની તદ્દન નજીકનું કરણ છે. આમ છતાં આપણી બુદ્ધિ જીવદશાની વૃત્તિઓ અને વલણથી આવરાયેલી છે. બુદ્ધિ અનેક પ્રકારની મડાગાંઠો, આગ્રહો, પૂર્વગ્રહો વગેરેથી આવરાયેલી છે. એટલે ચેતનનાં દર્શન કરવાં, ચેતનનો અનુભવ કરવા બુદ્ધિનાં બારણાં બંધ છે. એટલું જ નહિ પણ ચેતનના અનુભવ માટે આપણાં આંતરિક સ્વરૂપને જોવા-સમજવા તથા પરખવા માટે પણ આપણી બુદ્ધિ આવરાયેલી છે.

આવી આપણી બુદ્ધિ-મતિ-ખુલ્લી થાય એટલું જ માત્ર નહિ, આપણે આપણાં પ્રાકૃતિક સ્વરૂપને તથા આત્મરૂપને પરખી શકીએ એ માટે બુદ્ધિ ખુલ્લી રહે એવી, આપણી પાસે આ કડીમાં પ્રાર્થના કરાવવામાં આવી છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ પ્રાર્થના અંગે એક સ્પષ્ટ વાત કરી છે. જેણે જીવનને ખીલવવું છે એણે પ્રાર્થના એટલા માટે કરવાની કે પ્રાર્થનામાં રહેલા ભાવ

પ્રમાણે જાગૃતિ રાખીને પ્રાર્થનામાં જે ભાવના વ્યક્ત કરી છે એને સાકાર કરવા સતત મથ્યા કરવું. આમ, પ્રાર્થના અને મંથન સાથે સાથે જ થયે જાય એ ખરી પ્રક્રિયા છે. જીવદશાથી કે અહંકારથી મથામણ થઈ શકે નહિ, એ તો પ્રભુકૃપાથી જ થાય. એટલા માટે પ્રાર્થના જરૂરી છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ જ આરતીમાં લખ્યું છે કે ‘પ્રભુકૃપાથી મથાજો.’ આથી, પ્રાર્થના કરીને માત્ર આપણે પ્રાર્થના ફળે ત્યાં સુધી નિષ્ક્રિય બનીને બેસી રહેવાનું નથી. પ્રાર્થનાને ફળાવવા માટે આપણાથી પુરુષાર્થ થયે જવો જોઈએ. પ્રાર્થના અને પુરુષાર્થનો સમન્વય કેવી રીતે સાધવો એ અંગે આટલી સ્પષ્ટતાથી ભાગ્યે જ ક્યાંય સમજાવવામાં આવ્યું હશે.

આપણી મતિ ખુલ્લી રહે - મતલબ કે બધા પ્રકારના પૂર્વગ્રહો કે માન્યતાઓ ત્યજી દેવાય તો આપણે ‘જેવા છીએ તેવા’ દેખાઈએ. આપણે અંદરથી કેવા છીએ ? છતાં બહાર કેવા લાગીએ છીએ ? આવા બહારના તથા અંદરના દેખાવ વચ્ચેનો ભેદ આપણાથી ઓળખાતો નથી. આપણે આપણા બાહ્ય આચરણથી નમ્ર દેખાતા હોઈએ પણ અંદરથી એવી નમ્રતા પાછળ ભીરુતા હોય, બીકણપણું પણ હોય. દાન, યજ્ઞ કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ દ્વારા આપણે ધાર્મિક કે ઉદાર દેખાઈએ. પરંતુ ખરેખર એ ક્રિયાઓ દ્વારા આપણે બીજાઓ પર આપણા ધનનો પ્રભાવ પણ પાડતા હોઈએ છીએ અને એ રીતે આપણો અહંકાર વધારતા હોઈએ છીએ. આપણી જાણકારી કે વિદ્વત્તાને વ્યક્ત કરતી વખતે આપણે અન્યને આંજી દેવા તથા પોતાને ‘જ્ઞાની’ સિદ્ધ કરવાના દાંભિક અહંકારને અને દુર્ભેદ દંભને

જ દઢ કરતા હોઈએ છીએ. આની ઘણી મોટી યાદી કરી શકાય. ટૂંકમાં, આપણાથી જે કાંઈ કાર્ય થઈ રહ્યાં હોય છે એનું મૂળ આપણા અંતરમાં છે અને એનું રૂપ ક્યું છે એ જોવું એટલે આપણે દિલમાં જેવા છીએ તેવા દેખાયા, કહેવાય.

જીવનવિકાસ માટેની અંતર્મુખતા માટે ખૂલતી મતિનું પહેલું કાર્ય આ રીતે આપણાં પ્રાકૃતિક વલણોને જોવાનું છે, પણ વલણોને ‘જોવા’થી જીવનવિકાસનું કામ પૂરું થતું નથી. આપણે તો આવા છીએ, હું તો અહંકારી છું-દંભી છું, પાપી છું, પતિત છું’, એમ આપણે જાણીએ અને માત્ર એમાં જ રાચીએ તો આપણે માત્ર આપણી નિર્બળતાને છાવરીએ છીએ એમ ગણાય, પરંતુ આપણાં આંતરિક વલણોને જોઈએ એ સાથે જ એ વલણો ‘સ્પષ્ટ પરખાય’ એ બીજું અત્યંત મહત્ત્વનું કાર્ય ખુલ્લી રહેતી મતિ મારફત લેવાનું છે. (આરતીની આ કડીમાં ‘મતિ મુજ ખુલ્લી કરજો.’ એમ ગવાય છે એ પણ રહી ગયેલી ભૂલ રૂઢ થઈ એનું પરિણામ છે. પ્રાર્થનામાં ક્યારેય ‘આમ કરો-તેમ કરો’ એવી આજ્ઞા ન હોય. આપણી મતિ-બુદ્ધિને કોણ ખુલ્લી કરે ? આનો જવાબ નથી. માટે પ્રાર્થનામાં તો ભાવના થાય. બીજી રીતે વિચારતાં એમ પણ થાય કે જો મતિ ખુલ્લી કરાય તો એ ખૂલેલી મતિ બંધ પણ થઈ જાય. સાધક માટે ‘ઊઘડતી-બંધ થતી બુદ્ધિ’ ખપની નથી. આથી, પ્રાર્થનામાં ‘મતિ મુજ ખુલ્લી રે’જો.’ એવી મતિ ખુલ્લી રહ્યાં કરે એવી ભાવના યથાર્થ છે. આત્મરૂપને પામવા અને એને આવરીને રહેલાં પ્રાકૃતિક વલણોને ઓળખવાં-પરખવાં મતિ નિરંતર ખુલ્લી રહે એવી ભાવના યોગ્ય છે.)

આપણે આપણાં આંતરિક વૃત્તિ-વલણોને જોયા પછી, ચકાસવાં-પરખવાં જોઈએ. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘સાધનામર્મ’ (૧૧)માં કહ્યું છે કે ‘વૃત્તિનું મૂળ શોધો, તેનું પૃથક્કરણ કરો.’- આવી પ્રક્રિયા ક્યારે થઈ શકે ? આપણે આપણને આંતરિક રીતે જેવા છીએ તેવા ‘સ્પષ્ટ પરખીએ’ ત્યારે જ એ બની શકે. એક સાદું ઉદાહરણ લઈએ. આપણા સ્વજનના મૃત્યુથી આપણું હૃદય આઘાત અનુભવે છે અને આપણે શોકમાં ડૂબી જઈએ છીએ. આપણને આવો શોક થાય છે, વિષાદ થાય છે ત્યારે એમાંથી ઉપલક વિચાર કરતાં ‘જીવન કેવું છે ?’ એવા પ્રશ્નો અને આશ્ચર્ય પણ થાય છે. હવે આવા શોકનું મૂળ ક્યું છે ? એ આપણે ક્યારેય શોધતા નથી અને સમય જતાં શોક વિસારે પડે છે અને આપણામાં જાગેલા પ્રશ્નો આશ્ચર્યરૂપ ધારણ કરીને સરી જાય છે. પરિણામે ચિંતન આગળ વધતું નથી, પણ જો આપણે ‘શોક’ના વલણને સ્પષ્ટ ‘પરખીએ’ તો એનું મૂળ જડે. શોકનું મૂળ મોહ છે. આપણે સ્વજનના અવસાનથી જે શોક અનુભવીએ છીએ એ આપણે એના માટેની લાગણી કે પ્રેમને લીધે અનુભવતા નથી, પરંતુ આપણે મોહયુક્ત આસક્તિથી એના ચેતનયુક્ત દેહરૂપને વળગેલા હતા. એના અવસાનથી આપણી આસક્તિને આઘાત લાગ્યો છે એથી શોક અનુભવીએ છીએ. હવે આ જ વલણનું બહારનું રૂપ તો એવું છે કે આપણો શોક આપણા સ્વજન માટેનો આપણો પ્રેમ દર્શાવે છે, પરંતુ એનું પૃથક્કરણ કરીએ તો આપણને જે શોક થાય છે એનું કારણ એ સ્વજન વિના આપણે હવે કેટલીક મુશ્કેલીઓ અનુભવવાના, જે મદદ, હૂંફ એમના અસ્તિત્વથી મળતી હતી એ હવે મળશે નહિ. આ બધું ઊંડે ઊંડે આપણા

સ્વાર્થનું વલણ આપણને શોકમાં ડુબાડે છે અને સૌથી મોટું કારણ આપણી એ સ્વજન પર અમુક પ્રકારની સૂક્ષ્મ માલિકી હતી. એ સ્વજન કોઈ સંબંધરૂપમાં ‘મારો’ કે ‘મારી’ હતાં. એ ‘મારા’પણું મતલબ કે માલિકી છીનવાઈ જાય છે એનો શોક આપણે અનુભવીએ છીએ. ખુલ્લી રહેતી મતિથી આ રીતનું પૃથક્કરણ થાય ત્યારે આપણે આપણાં આંતરિક રૂપને સ્પષ્ટ પરખી શકીએ છીએ. જીવન-વિકાસની સાધના માટે આ અનિવાર્ય છે.

જો આપણે જીવનને વિકસાવવું હોય તો પ્રભુકૃપાથી આપણી મતિ ખુલ્લી રહ્યા કરે એથી આપણે આપણાં આંતરરૂપને દેખી શકીએ અને પરખી શકીએ. આપણું આંતરરૂપ જેમ અનેક જન્મોના સંસ્કારોથી ભરેલું છે અને પ્રકૃતિને આશ્રયે સ્વભાવરૂપે વ્યક્ત થાય છે એ સાથે સાથે એ પ્રકૃતિ અને સ્વભાવને જોનાર અને પરખનારરૂપે જે સ્વરૂપ છે-જેને આપણે ‘સ્વ-સ્વરૂપ’ તરીકે ઓળખીએ એને પણ જોવા-પરખવાનું સદ્ભાગ્ય આપણને પ્રભુકૃપાથી મળે છે. પ્રકૃતિનાં વલણોને જોવાં-પરખવાં સમર્થ જે સ્વ-સ્વરૂપ છે એ જ આત્મતત્ત્વ છે. આપણે ખરેખર તો આત્મા છીએ. આત્મારૂપે છીએ. દિલના ઊંડાણમાં આપણે આત્મારૂપે જ છીએ, પણ આપણા સ્વ-સ્વરૂપ પ્રત્યે આપણે બેભાન છીએ. આ પ્રમાણે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સમજાવ્યું છે. ‘જીવન પગરણ’ તથા ‘જીવન પ્રેરણા’ પુસ્તકમાં સંગ્રહાયેલા પત્રો દ્વારા આપણાં પ્રાકૃતિક રૂપને જોવાની રીત અને એ રીતે આપણી આત્મ-રૂપમાં સ્થિર થવાની શક્યતા તેઓશ્રીએ સમજાવી છે.

૭. દિલમાં રહેલું ‘કંઈક’

*દિલમાં કંઈક ભર્યું હો, તે થકી બીજું ઊલટું, પ્રભુ (૨)
કદી પણ મુજથી ન બનજો (૨) એવી મતિ દેજો. ...ૐ શરણ.*

આરતીની આ કડીનો પણ મનફાવતો અર્થ થવાનો સંભવ છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાના હૃદયમાંથી પ્રગટેલા શબ્દોના અર્થ જીવનવિકાસને અનુલક્ષીને થવા જોઈએ. આપણી પાસે મોટે ભાગે આપણી રૂઢિથી-માન્યતાથી જે અર્થો હોય છે એને આપણે ગોઠવી દઈએ છીએ. આપણે એવું માનીએ કે આપણા દિલમાં જે કંઈ વેર-ઝેર, દ્વેષ, ક્રોધ-ઈર્ષ્યા વગેરે ભરેલાં હોય છે એને છુપાવીને એનાથી ઊલટું મારાથી ન બને - અને આપણે એ રીતે જેવા છીએ તેવા દેખાઈએ. આપણને એવી સરળ બુદ્ધિ પ્રભુ આપે. આ તો ભારે અનર્થ કર્યો ગણાય. પૂજ્ય શ્રીમોટાના કથનનો મૂળભૂત અર્થ આપણામાં છુપાયેલા પ્રભુને છતો કરવાનો છે અને એ રીતે આપણા વ્યવહારમાં ભગવાનનો ભાવ અવતારવાનો છે. આથી આ કથનનો અર્થ, તેઓશ્રીમાંથી વ્યક્ત થઈ રહેલા પ્રભુભાવને ધ્યાનમાં રાખીને સમજવા આપણે મથવું જોઈએ.

આરતીની આ પંક્તિમાંનો માર્મિક શબ્દ ‘કંઈક’ છે. અંગ્રેજીમાં એને Something કહી શકાય. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ શબ્દ અન્ય સ્થળે કેવા અર્થમાં પ્રગટ કર્યો એ જાણવાથી આપણને આ ‘કંઈક’નો મર્મ-અર્થ સમજાશે. આ ‘કંઈક’ એટલે શું? ‘કંઈક’ એટલે એવું કશુંક કે જેને આપણે શબ્દોથી સમજાવી શકતા નથી. આપણે એવું કંઈક અનુભવીએ છીએ. આપણને એવું ‘કંઈક’

લાગે છે કે જે વાણીથી પર છે. એટલે એવું ગૂઢતત્વ અથવા એવો ભાવ કે જેને આપણે શબ્દ આપી શકતા નથી. એને ‘અવર્ણનીય’ કહીએ તોપણ પૂરો અર્થ થતો નથી. ‘અનિર્વચનીય’ જેવો શાસ્ત્રીય શબ્દ વાપરીએ તોપણ પૂરતું નથી. તો પછી આ ‘કંઈક’-Something એ શું છે ?

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સાધનાનો આરંભ કર્યો ન હતો એ પૂર્વે ફેફરુંના રોગના નિવારણ માટે નર્મદા કિનારે ગયેલા. ત્યાં એક સાધુએ આ રોગના નિવારણ માટે ‘હરિઃઠ્ઠ’નું રટણ કરવા સૂચવેલું, પરંતુ દવાને બદલે ભગવાનનું નામ લેવાથી રોગ મટે એ સૂચનમાં એમને શ્રદ્ધા ન બેઠી. આથી ફેફરું જેવા રોગ સાથે જિંદગી લંબાવવાનો અર્થ ન જણાતાં જિંદગીનો અંત આણવા નર્મદાનાં ઊંડાં નીરમાં ભૂસકો માર્યો. એમાંથી દૈવયોગે ઊગરી જતાં એમની મતિમાં જે પ્રકાશ થયો એમાંથી એક વાક્ય નીકળ્યું : ‘I am meant for something’. એની કૃપાથી જિંદગીમાં ‘કંઈક’ થવાને સર્જાયેલો છું.’ એ વખતે પૂજ્ય શ્રીમોટાને આ ‘કંઈક’ એટલે શું એ સ્પષ્ટ ન હતું, પરંતુ આચરતાં આચરતાં એનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ શબ્દ બીજી પણ એક જગ્યાએ ઉપયોગમાં લીધો છે. શ્રી રમણભાઈ અમીનના ‘શ્રીમોટા સાથે સત્સંગ’ શ્રેણીના એક પુસ્તકમાં ‘પ્રકાશનાં દર્શન કેવી રીતે થાય છે ? એવા મતલબના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તેઓશ્રીએ કહ્યું છે કે ‘It is outcome of something.’ -‘પ્રકાશ એ કશાકનો - ‘કંઈક’માંથી થતો આવિભવ છે.’ આમ, આ બંને જગ્યાએ ‘કંઈક’ શબ્દ વપરાય છે. એથી આ આરતીમાંના ‘કંઈક’ શબ્દનો અર્થ આપણાથી સમજી શકાય છે.

પ્રાથમિક રીતે આપણે એમ સમજવું જોઈએ કે આપણે જે પ્રકારની જિંદગી પસાર કરીએ છીએ એથી કંઈક વિશેષ - પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમવાળી, પ્રભુપ્રત્યેના ભાવવાળી, ઊંચા પ્રકારની ભાવનાવાળી જિંદગી જીવીએ અને આપણા જીવનને ઊર્ધ્વ તરફ વહાવીએ. આવું ‘કંઈક’ આપણાથી થાય. જીવમાત્રને પોતે જેવી જિંદગી જીવે છે એનાથી સંતોષ નથી. એને આવી ઘરેડવાળી જિંદગીમાં કંટાળો, અશાંતિ, ક્લેશ અનુભવાય છે. આમ છતાં દરેકને માટે મુશ્કેલી એ છે કે જે ઉચ્ચ ભાવના કે ઊર્ધ્વભાવ જાગે છે એ પ્રમાણે એનાથી વર્તાતું નથી અને જિવાતું નથી. ઊર્ધ્વજીવન માટેના આપણાં વિચારો, તરંગો, કલ્પનાઓ આવીને ઊડી જાય છે. આપણી બૌદ્ધિક સમજણો પણ પ્રસંગ આવતાં ‘કપૂરની જેમ’ હવામાં ઊડી જાય છે. આ નિર્બળતાને દૂર કરવાની રીત માટેની પ્રાર્થના પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આરતીની આ કડીમાં આપણને આપી છે.

ઊર્ધ્વજીવન પ્રત્યે અથવા તો જીવનવિકાસ પ્રત્યે આપણે દિલથી ગતિ કરી શકવાના છીએ. આપણું દિલ આકર્ષણ અને ભાવ અનુભવે છે. સંસારવ્યવહારમાં આપણા દિલમાં નિમ્ન લાગણી અને સંબંધોમાં મર્યાદિત રહેલા ભાવો અનુભવાય છે. આમ છતાં એ જ દિલના ઊંડાણમાંથી જીવનની ચાલુ સ્થિતિમાંથી ઊંચી અવસ્થામાં પ્રગટવાનો ‘ભાવ’ પણ ભરેલો છે. આનો આપણને સૌને અનુભવ છે. પ્રભુ પ્રત્યેનો એવો આકર્ષણભાવ ઝબકી ઝબકીને પાછો છુપાઈ જાય છે. એને ટકાવી રાખવા, સ્થિર કરવા અને નિરંતર અનુભવવા આપણાથી શું થવું જોઈએ એની વાત પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સમજાવી છે. આપણામાં

ઊર્ધ્વજીવન માટેનો જે ભાવ દિલમાં જાગે છે એ વ્યવહાર-વર્તનમાં ઊતરતો નથી. એનું કારણ આપણી બુદ્ધિનો સહકાર નથી. બુદ્ધિને ભક્તિના રંગની ખબર નથી. બુદ્ધિ ઈંદ્રિયોના વિષયને જ અનુસરનારી હોવાથી આપણને તત્કાલીન વિષયરસમાં રાખવાને યોગ્ય તર્ક, દલીલ ગોઠવી આપે છે. આથી દિલમાં ઊર્ધ્વજીવન માટેનું જે ‘કંઈક’ ભર્યું છે એનાથી ઊલટું જ આપણાથી વર્તાય છે.

આપણે દિલમાંના જાગૃત થતા પ્રભુભાવ પ્રમાણે વર્તી શકીએ એ માટે આપણી બુદ્ધિ ‘સદ્બુદ્ધિ’ બનવી જોઈએ. દિલમાં ભરેલા ‘કંઈક’ ઊર્ધ્વભાવ ક્રિયામાણ થવા માટે આપણાથી ઊલટું ન બને એવી આપણી મતિ બને તો આપણે ભક્તિભાવમાં વળી શકીએ. નહિતર દિલમાંથી ‘સત્’ પ્રત્યેના ભાવો ઝબકી ઝબકીને શમી જવાના.

તો હવે પ્રશ્ન થાય છે કે દિલમાં ઊર્ધ્વજીવન માટેનો ‘કંઈક’ ભાવ જાગે છે એનાથી ઊલટું ન બને એટલે શું થાય ? આપણાથી આપણા સંસ્કારોના ઉદય પ્રમાણે જ કર્મ તો થયે જાય છે. કર્મ પર આપણો કાબૂ નથી. આ તદ્દન ખરી હકીકત છે. કર્મને પ્રેરનાર સંસ્કારો છે, પરંતુ એ વખતે કેવા ભાવથી એ કર્મ આચરવું એનો નિર્ણય-નિશ્ચય આપનારી શક્તિ આપણી ‘મતિ’માં છે. આથી, પૂજ્ય શ્રીમોટાએ પ્રભુ પાસે આપણને આવી પ્રાર્થના કરાવી છે કે ‘હે પ્રભુ ! અમારા દિલમાં જીવનવિકાસ માટે ઊર્ધ્વભાવ જાગ્રત થાય છે. એ ઊર્ધ્વભાવ એટલે કે એવું ‘કંઈક’ જેને અમે પૂરેપૂરું ઓળખી - પરખી - કે સમજી શકતાં નથી, છતાં થોડું પણ દિલમાં અનુભવાય છે,

એવા પ્રભુભાવથી ઊલટું અમે કર્મ આચરતાં હોઈએ ત્યારે ન બને એવી મતિ તું અમને આપજે. આપણા દિલમાં જે ‘કંઈક’ ઊર્ધ્વભાવ જાગ્યો છે એને બુદ્ધિથી આવી ભાવનાના રૂપમાં ફેરવીને, આપણાથી થતાં, આપણને પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મો આચરતાં, ‘આ કર્મો પ્રભુની શક્તિથી થઈ રહ્યાં છે.’ એવી ભાવના દઢ કરવી. આપણાથી માત્ર શરૂઆતમાં માનસિક રીતે આવું વિચારાણે, પણ પ્રભુની કૃપાશક્તિ માટેની પ્રાર્થનાથી ધીમે ધીમે એ જ કૃપાશક્તિ આપણને એવી બુદ્ધિનો યોગ આપશે પછી એમાંથી ઉપર મુજબની ભાવનાથી કર્મ આચરણે. આપણાથી જે કર્મ થાય છે તે પ્રભુની શક્તિથી થાય છે. આપણે એના કર્તા નથી જ-એમ દઢ થતાં આપણો અહંકાર એમાં નહિ ભળે. અહંકાર મોળો પડતાં આપણામાં વિનમ્રતાનો ગુણ પ્રગટશે અને આપણાથી થતું કર્મ એ પ્રભુનું જ કર્મ છે એથી એ સુંદર રીતે, વ્યવસ્થિત રીતે જ પૂર્ણ કરવાની આપણને ખાંખત રહેશે અને એ સમયસર પૂરું કરવાનો ખંત-ઉત્સાહ જાગશે. કર્મ દ્વારા આપણે આવું બધું પામી શકીશું.

આમ છતાં કર્મ પાર ઊતરતાં આપણો અહંકાર એનું માથું ઊંચકશે, કેમ કે કર્મ કરતાં કરતાં આપણા દિલમાં જાગેલો ઊર્ધ્વભાવ સતત ન પણ ટકે. આથી ‘મેં કેવું સરસ કામ કર્યું !’ એવો ભાવ પણ જાગે છે. આથી, દિલના જાગેલા ભાવથી આપણે એ કર્મનાં પરિણામને પ્રભુનાં ચરણે સમર્પણ કરાવ એ યોગ્ય છે. સમર્પણ કર્યાનું લક્ષણ એ કે કામ પૂરું થયાની યાદ કે એ ક્રિયાનો કેફ ન રહે. આ રીતે ભક્તિમાર્ગે ગતિ થઈ શકે. પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં દર્શનમાં ભક્તિનું આ સાચું રૂપ છે.

ભક્તિ માટેની ભૂમિકા આપણા દિલમાં છે. દિલમાં આ માટે જે 'કંઈક' ભર્યું છે એના ભાવથી ઊલટો ભાવ ન રહે - એવી પ્રભુ આપણને મતિ આપો એવી પ્રાર્થના આ કડી દ્વારા પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આપણી પાસે કરાવી છે.

૮. ગુણના ભાવની ભક્તિ

જ્યાં જ્યાં ગુણ ને ભાવ, દિલ ત્યાં મુજ ઠરજો, પ્રભુ (૨)
ગુણ ને ભાવની ભક્તિ (૨) દિલ મુજ સંચરજો. ...ૐ
શ ૨ ણ .

આ આરતીની છેલ્લી ત્રણ કડીઓમાં 'દિલ' શબ્દ ચાર વખત વપરાયો છે. 'દિલમાં કંઈક ભર્યું હો' એ કડીમાં આપણે 'દિલ' શબ્દનો ભાવાર્થ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો. આ કડીની બંને લીટીમાં 'દિલ' તથા 'ગુણ ને ભાવ' શબ્દો આવે છે. 'ગુણ' અને 'ભાવ' પૂજ્ય શ્રીમોટાના ખાસ શબ્દો છે. એનાં અર્થ, મર્મ અને તાત્પર્ય સમજવાં જેવાં છે. આ શબ્દોને સાથે જ રાખવાથી એનો મર્મ પામી શકાય. એકલો 'ગુણ' શબ્દ પૂરતો નથી. જો એને 'ભાવ' સાથે જોડવામાં ન આવે તો ગુણથી જીવનનો જે વિકાસ થવો જોઈએ એ ન થાય. ગુણ એકલો સંસારવ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડી શકે, પરંતુ જેઓ ઊર્ધ્વજીવન ઝંખે છે એનાથી 'ગુણ'ને 'ભાવ'થી છૂટો ન પડાય.

સૌ પ્રથમ આપણે બંને શબ્દોના અર્થ અલગ અલગ સમજીએ. ગુણ એટલે શક્તિ. પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણોની બનેલી છે. આથી પ્રકૃતિને 'ત્રિગુણાત્મક' કહી છે.

આખું જગત પ્રકૃતિથી જ વહે છે. આપણે પણ પ્રકૃતિની શક્તિથી ગતિ કરીએ છીએ. આ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો (૧) સત્ત્વ (૨) રજસ (૩) તમસ. આ ત્રણેય ગુણો દરેકની પ્રકૃતિમાં રહેલા છે. એમાં કયો ગુણ મોખરે હોય છે અને કયો ગુણ ગૌણ હોય છે એ ઓળખવું જરૂરી છે. જેમણે જીવનનો

વિકાસ સાધવો છે એણે પોતાની પ્રકૃતિમાંના આ ત્રણેય ગુણોમાંથી સત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા જીવનમાં થતી જાય એ માટે મથવાનું છે. આવા સાત્ત્વિક ગુણો એટલે અભય, નમ્રતા, હિંમત, સાહસ, પરાક્રમ, શાંતિ, ધીરજ, ઉદારતા, પ્રેમ વગેરે છે. આ ઉપરાંત, પ્રકૃતિનો રજસ અને તમસ ગુણ પણ આપણામાં ગતિ કર્યા જ કરે છે અને આ ગુણો આપણા કર્મની ભૂમિકારૂપે હોય છે. આ આપણામાં ચાલી રહેલી સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા છે.

આપણી પ્રકૃતિના આ ગુણોનું મૂળ ચેતન છે. ચેતન પ્રકૃતિ સાથે તદ્રૂપ થયું હોવાથી એ પ્રકૃતિરૂપે વ્યક્ત થયા કરે છે, પરંતુ ચેતનનો એક મહત્ત્વનો ગુણધર્મ નોખાપણાનો છે, સાક્ષીરૂપ રહેવાનો છે. ચેતનનો આ ગુણ ક્યારેક આપણાં અંતઃકરણોમાં ઝબકી જાય છે, પરંતુ પ્રાકૃતિક ગુણોનું બળ એટલું બધું હોય છે કે આપણે ચેતનની સ્વતંત્ર સત્તા અનુભવતા નથી. આવા અનુભવ માટે જ સાધના જરૂરી છે. ચેતનને-પ્રભુને-પ્રકૃતિના પટમાં વહેતું અનુભવવા છતાં એનાથી નોખા રહેવાના અભ્યાસથી તથા એ માટેનાં જરૂરી સાધનોથી સાધના દ્વારા ચેતનના અનુભવ માટે સજ્જ થઈ શકાય છે.

આટલા માટે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ગુણને મહત્ત્વ આપ્યું છે. આપણે ગુણને શક્તિરૂપે અનુભવીએ છીએ. ગુણનું શક્તિરૂપ સૂક્ષ્મ છે. એથી અનુભવી શકાય છે. આથી ગુણ એ ઓળખાય એવી શક્તિ છે. હવે સત્ત્વ ગુણ જીવનમાં પ્રસંગોપાત્ત પ્રગટે છે અને અનુભવમાં પણ આવે છે. આમ છતાં એકલો સત્ત્વ ગુણ એના આત્યંતિકપણામાં અને એકાંગીપણામાં પ્રગટે છે ત્યારે એ

સાત્ત્વિક ગુણ યોગ્ય ભૂમિકા પર પ્રગટ્યો નથી એમ માનવાનું છે. ઉદાહરણ તરીકે હિંમત અને સાહસ ઉપરાંત કુનેહ, યુક્તિ, ચાલાકી, સાવધાની જેવા ગુણોથી ચોર ચોરી કરે છે. આ ગુણની ગતિનો ઉદ્દેશ અંગત સ્વાર્થપરાયણતાવાળો તથા અન્યને હાનિ પહોંચાડનારો તથા દુઃખમાં ડુબાડનારો છે, પરંતુ સામૂહિક જનજીવન પર થતાં અન્યાય સામે થવામાં જે હિંમત દર્શાવે છે અને એનાથી નીપજતી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા જે સાહસો આદરે છે એમાં ગુણની ઊંચી ભૂમિકા છે. ગાંધીજીએ પ્રજાને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા જે ગુણો પ્રગટાવ્યા એની પાછળ સામૂહિક ચેતના જાગ્રત થાય એવો ઉદ્દેશ હતો. આ જ રીતે ‘શાંતિ’ ગુણ છે, પણ કોઈ વ્યક્તિ કાયરતાની ભૂમિકા પર શાંત રહે તો એ ગુણ કદરપાત્ર ન ગણાય. એથી ઊલટું યોગ્ય વિવેકથી જે પોતાની કાયરતા હઠાવીને હિંમત રાખીને જે કરવા યોગ્ય કરે અને પરિણામે અશાંતિ નીપજે તોપણ શાંતિથી જ્ઞાનપૂર્વક સહી લે એ શાંતિના ગુણનો મહિમા છે.

આ રીતે ગુણની ભૂમિકાને પૂજ્ય શ્રીમોટા ‘ભાવ’ શબ્દથી ઓળખાવે છે, એટલે જો ગુણ સાથે ભાવ ન હોય તો એકલો ગુણ જીવનને વિકસાવી શકે નહિ. આપણામાં રહેલી ગુણ-શક્તિથી માત્ર અંગત સ્વાર્થ સધાય છે, પણ જો સમાજનું કે સમૂહનું હિત સધાય તો એ જ ગુણ કદરને પાત્ર બને છે.

ઉપરાંત બીજા કેટલાક ગુણો પૈકી સાહસ, હિંમત, પરાક્રમ પ્રગટ થાય એ માટે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ તરણસ્પર્ધાઓ અને જંગલો ખેડવા, પર્વતારોહણ કરવું જેવી સામૂહિક પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે એ જાણીતી હકીકત છે. ઘણાને પ્રશ્ન થતો હતો કે

આવી પ્રવૃત્તિમાં ધર્મ કે આધ્યાત્મિકતા ક્યાં છે? તરવું, જંગલો ખૂંદવા અને પર્વતોનાં શિખરો આંબવામાં વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ કુદરતની વિશાળતાના સંપર્કમાં મુકાય છે અને કુદરત સાથે એકરૂપતા સાધે છે. ઉપરાંત આ ક્રિયાઓ દ્વારા પોતાનામાં રહેલી શક્તિઓના ઉપયોગ દ્વારા આત્મ-વિશ્વાસ જન્મે છે અને ‘આવું મુશ્કેલ કામ પણ મારાથી શક્ય છે’ એવી ખુમારી જન્મે છે. આત્મવિશ્વાસ, ખુમારી, ખમીર અને ટટારી જેવા ગુણો આધ્યાત્મિક જીવનની ભૂમિકા માટે અત્યંત અનિવાર્ય છે. જેને પોતાનામાં વિશ્વાસ નથી તથા આત્મશક્તિની પ્રતીતિ નથી એ જીવનમાં કોઈ પણ રીતે ધાર્મિક બની શકતા નથી. આથી પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આવા ગુણોની ખીલવણી માટે દિશા દર્શાવી છે.

હવે ‘ભાવ’ વિશે સમજાવે. ‘ભાવ’ તો અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. વિવિધ સ્તરે ‘ભાવ’નું રૂપ પણ જુદું છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘ભાવ’નું સ્થાન સમજાવ્યું છે. આપણે ‘લાગણી’ અનુભવીએ છીએ એથી લાગણી શું છે એ સમજાય છે. આ લાગણી આપણે આપણી આસપાસના સંબંધોવાળી વ્યક્તિઓ સાથે અનુભવીએ છીએ, પરંતુ એ ‘લાગણી’ સંપૂર્ણ જીવદશાવાળી હોય છે, કેમ કે આપણી દરેક પ્રકારની લાગણીની સાથેસાથે કોઈ પણ પ્રકારની ‘માગણી’ હોય છે. ‘માગણી’-અપેક્ષાનાં મૂળમાં વેર-ઝેર છે એ આપણને ભાગ્યે જ દેખાય છે. પરિણામે આપણા લાગણીજન્ય વ્યવહારો આપણને ક્લેશ, કંકાસ આપે છે. હવે જેમણે જીવનને શુદ્ધ બનાવવું છે એમણે લાગણીનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને હૃદયને પ્રભુના અનુભવને યોગ્ય બનાવવું

જોઈએ. આ માટે ‘ત્યાગ’ના ગુણની જરૂર છે, પણ ‘ત્યાગ’ બેળે બેળે ન થવો જોઈએ, નહિતર જેમ ‘શેકાયેલું’ બી ફળતું નથી એમ બેળે બેળે થયેલા ત્યાગનું પરિણામ નીપજતું નથી. એટલા માટે ત્યાગ જ્ઞાનપૂર્વક થવો જોઈએ. લાગણીને શુદ્ધ કરીને એને પ્રેમરૂપમાં પલટાવવા માટે લાગણી સાથે જોડાતી બદલાની અપેક્ષાનો એવી ભાવનાથી ત્યાગ કરવો જોઈએ. આપણને જેના પ્રત્યે લાગણી છે એને આપણા તરફથી મોકળાશનો અનુભવ થવો જોઈએ. આ માટે આપણા જ વિચારો કે માન્યતા લાદવાની વૃત્તિનો પણ સમજણપૂર્વક ત્યાગ કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી આપણામાં પ્રેમ કેળવાશે.

જ્યારે આપણું હૃદય પ્રેમનો અનુભવ કરતું થશે ત્યારે બધું જ આનંદમય બનશે. ઉદારતા, ક્ષમા, ફનાગીરી, ફકીરી જેવા ગુણો પણ આપોઆપ ખીલશે.

આપણા હૃદયની આવી પ્રેમમય અનુભૂતિનાં મૂળને શ્રીમોટા ‘ભાવ’ ગણાવે છે. જ્યારે આવો ભાવ જાગ્રત થાય છે, ત્યારે જ્યાં ત્યાં બધે પ્રભુ જ છે એવો ભાવ રહ્યા કરે. જીવમાત્રમાં પ્રભુ છે એવો ભાવ રહ્યા કરે. આ અર્થમાં ‘ભાવ’ એ પ્રભુની વ્યક્ત અનુભૂતિ છે અને ‘ગુણ’ એ પ્રકૃતિ દ્વારા વ્યક્ત થતી પ્રભુની શક્તિ છે. પ્રકૃતિના ગુણો એટલે કે શક્તિ ‘ભાવ’ સાથે એટલે કે ‘પ્રભુ’ની સાથે જોડાયેલ રહે એ પ્રભુનું જ પ્રત્યક્ષ રૂપ છે. આ રીતે ‘ગુણ’ અને ‘ભાવ’ના સંબંધથી પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આપણને ભગવાનનું સૂક્ષ્મરૂપ દર્શાવ્યું છે.

‘ભાવ’ એ અતિસૂક્ષ્મ અનુભવ છે અને ‘ગુણ’ એ પ્રત્યક્ષ અનુભવાતી શક્તિ છે. આથી જે કોઈ પ્રસંગે, જે કોઈ વ્યક્તિ

દ્વારા ગુણ અને ભાવ જણાય ત્યાં આપણું દિલ 'ઠરી' જાય, મતલબ કે 'એ ગુણ-ભાવ સ્વયં પ્રભુનું જ વ્યક્ત રૂપ છે' એવી ધારણાથી એ અનુભવાય એવું આકર્ષણ થાય એ સૌથી પહેલી જરૂરિયાત છે. જો દિલ એકવાર આવા ગુણ-ભાવમાં ઠરતું થાય તો વ્યક્તિરૂપો પ્રત્યેનો ભેદ રહે નહિ. કોઈ પણ 'જીવ'ની મર્યાદા આપણને કંઈ નહિ. ઉપરાંત, કોઈ બાહ્ય રૂપથી આપણે અંજાઈએ નહિ અને ક્યાંય પણ ભ્રમણામાં પડીએ નહિ. આથી, જ્યાં જ્યાં 'ગુણભાવ' આપણને ભેગા મળેલા અનુભવાય ત્યાં ભગવાનનાં દર્શન પ્રમાણવાં.

આમ થાય તો જ 'ગુણ અને ભાવ'ની ભક્તિનો આપણા દિલમાં સંચાર થાય. ગુણ અને ભાવની ભક્તિ દિલમાં સંચરે એટલે શું થાય ? આપણે દિલથી આપણાં પ્રત્યેક મળેલાં કર્મોમાં, સંજોગોમાં, સંબંધોમાં, સાત્ત્વિક ગુણોની શક્તિથી, એ શક્તિને પ્રભુભાવ સાથે જોડીએ. આમ જાગૃતિથી આચરવું એ જ ગુણ અને ભાવની ભક્તિ છે.

'ગુણ અને ભાવ' હોય ત્યાં દિલ ઠરે અને 'ગુણ અને ભાવ'ની ભક્તિ આપણા દિલમાં સંચરતી થાય એ પ્રભુમય જીવનને પ્રગટાવવા માટે પાયાની બાબત છે. આ હકીકત ન સમજાય તો સાધના કે સાધનક્રિયા માત્ર સંસ્કારો નિપજાવીને જ અટકશે. આપણે ઊર્ધ્વજીવન માટે પ્રગતિ નહિ પામી શકીએ.

'ગુણ' અને 'ભાવ' સંપૂર્ણ સમજાવી શકાય એવા નથી. આમ છતાં આ જે કંઈ પ્રયત્ન થયો છે એને સંપૂર્ણ ન ગણવા વિનંતી છે. આથી, વિશેષ સમજૂતી માટે મારી પહોંચ નથી એ હું કબૂલ કરું છું અને આ કડીનું વિવરણ અહીં અટકાવું છું.

૯. ભાવથી ગલન

**મન, મતિ, પ્રાણ પ્રભુ ! તુજ ભાવ થકી ગળજો, પ્રભુ (૨)
દિલમાં તુજ ભક્તિની (૨) છોળો ઊછળજો. ...ૐ શરણ.**

આપણી તમામ ક્રિયા અને કાર્યો પ્રકૃતિની શક્તિથી થાય છે. વળી, આપણાથી જે કાર્યો થાય છે એ સ્વભાવવશ થાય છે. પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ વચ્ચે સૂક્ષ્મભેદ છે. ત્રણેય ગુણવાળી પ્રકૃતિ દરેક વ્યક્તિમાં છે, પરંતુ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે વલણો દરેકમાં હોવા છતાં જે તે કામ કરતી વખતે દરેક વ્યક્તિમાં જુદે જુદે સમયે પ્રગટે છે. આપણે એક કામ કરતી વખતે અમુક વ્યક્તિ સાથે ક્રોધથી વર્તીએ છીએ તો એવું કામ બીજી વ્યક્તિ સાથે કરીએ ત્યારે શાંતિથી વર્તીએ છીએ. આ આપણા સ્વભાવનું ક્ષણે ક્ષણે પલટાતું વલણ છે. આપણામાં અજ્ઞાનથી પડેલા સંસ્કારોને લીધે આવું બને છે. આ રીતે આપણાથી થતાં કર્મો સ્વભાવવશ થાય છે અને પ્રકૃતિની શક્તિથી થાય છે. આપણાથી થતાં કાર્યો આપણાં જુદાં જુદાં અંતઃકરણોની સહયોગી ક્રિયાથી વ્યક્ત થાય છે. આપણાં અંતઃકરણો પૈકી ચિત્તમાંના સંસ્કારો જાગ્રત થાય છે અને મનના વિચારો, પ્રાણની વૃત્તિ અને બુદ્ધિની દલીલો કે તર્કના સમર્થનથી એ સંસ્કારો ક્રિયામાં વ્યક્ત થાય છે. આમાં છૂપા વેશે રહીને અહંકાર 'મેં કર્યા'નો ભાવ માણે છે. આ જ અજ્ઞાન છે.

આ અંતઃકરણોમાં મન, મતિ અને પ્રાણ અત્યંત વેગવાળાં અને સતત છેતરપિંડી કરનારાં છે. પ્રાણની વૃત્તિ જાગ્રત થતાં આપણામાં એ ગતિ પ્રેરીને આપણને તરત જ કર્મમાં ધકેલે

છે. મન એને અનુરૂપ અને અનુકૂળ વિચારો કરે છે અને મતિ એને ટેકો આપતી દલીલો, યુક્તિ પ્રયુક્તિ ગોઠવે છે. ત્રણ અંતઃકરણોની આવી ગતિવિધિનું દમન કરવું યોગ્ય નથી અને જો એમ કરવામાં આવે તો એનાં વિપરીત પરિણામો ભોગવવાં પડે. જીવન વિકૃત અને ક્યારેક ભીષણ બની જાય. આથી, પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ અંતઃકરણો પ્રભુનું શરણું સ્વીકારે તો એ પ્રભુમય બની રહે, એની સમગ્ર પ્રક્રિયા અત્યાર સુધીની કડીઓમાં દર્શાવી છે.

હવે પછીની આ કડીમાં અંતઃકરણો પ્રભુનાં ચરણમાં સમાઈ જતાં જે અનુભવાય અને એ અનુભવ અખંડાકાર રહ્યા કરે એ માટેની પ્રાર્થના છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાના હસ્તાક્ષરમાં મળેલી પ્રાર્થનામાં આરતીની આ કડીમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે. ‘મન, મતિ, પ્રાણ, પ્રભુ, તુજ ભાવ થકી ગળજો.’ આમાં ‘ભાવ મહી’ એવો શબ્દ નથી. આરતી લોકસમૂહમાં ગવાતાં ગવાતાં ‘થકી’ને બદલે ‘મહી’ ઉચ્ચારાતું થતાં, વર્ષો સુધી ‘ભાવમહી’ શબ્દ દૃઢ થયો છે. જો આપણે ‘ભાવ મહી’ શબ્દથી આ કડીનો અર્થ કરીએ તો-‘હે પ્રભુ ! અમારાં મન, મતિ અને પ્રાણ તમારા ભાવમાં ગળજો.’ મતલબ કે પ્રભુભાવમાં મનના વિચારો, બુદ્ધિની શંકાઓ અને પ્રાણની વૃત્તિઓ ગળજો-એ પ્રમાણે થાય. શબ્દાર્થના મૂળ હાઈમાં ઊંડા ન ઊતરીએ તો આ અર્થ સમજી લેવાથી કશો મોટો વાંધો ઊભો થતો નથી, પરંતુ અત્યંત સૂક્ષ્મ અર્થભાવ જોતાં પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘ભાવ થકી’ લખ્યું એ તદ્દન યથાર્થ છે. ‘ભાવમહી’ ગળજો એ યોગ્ય

નથી, કેમ કે ‘પ્રભુ’ અને ‘પ્રભુનો ભાવ’ બંને અલગ છે. જે શુદ્ધ ચેતન છે એ ‘ભાવ’ રૂપે વ્યક્ત થતું હોવા છતાં ‘ભાવાતીત’ના અનુભવ રૂપે એ તદ્દન નોખું રહ્યા કરે છે. એટલે જે નોખું અને અતીત રહ્યા કરે છે એ પ્રભુનું રૂપ છે.

પ્રભુ ‘ભાવ’થી અન્ય ઉન્નત ભાવ આપણે અનુભવીએ છીએ. એવો પ્રભુભાવ પ્રચંડ શક્તિશાળી છે. એથી આરતીમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે, ક્રમે ક્રમે આપણાથી થતાં રહેલાં વર્તનના પરિણામે આપણામાં પ્રભુનો ભાવ જાગે છે. એવા ભાવથી એની પ્રચંડ શક્તિથી -‘ભાવ થકી’-આપણાં અંતઃકરણો-મન, મતિ, પ્રાણ-ગળવા માંડે છે. એનો અર્થ એ કે, આપણા મનના વિચારો, મતિની બધી જ દલીલ કે તર્ક અને પ્રાણની બધી જ વૃત્તિઓ અને કામના વગેરે કેવળ પ્રભુના ચિંતન-મનન અને કાર્ય માટે જ વહ્યા કરે છે. જ્યારે અંતઃકરણો પ્રભુના ભાવ થકી પ્રભુમાં ગળે છે મતલબ કે એમને દોરનારી પ્રાકૃતિક શક્તિ પ્રભુનું સંપૂર્ણ શરણું સ્વીકારી લે છે ત્યારે અનુભવદશામાં પ્રવર્તાય છે. ત્યારે આવો અનુભવી ‘પોતે’ ‘પોતાનો’ ભક્ત બને છે. આપણી હાલની સમજમાં ભક્તનો અર્થ તદ્દન પ્રાકૃત છે. પૂજ્ય દાસાનુદાસજીએ મારી સાથેના એક સત્સંગમાં (તા.૧૭-૧૧-૧૯૮૪) આ બાબત સમજાવતાં કહેલું એ તદ્દન યથાર્થ છે. ભગવાનથી જે અવિભક્ત છે એ એનો ભક્ત છે. એ પછી એનાથી જે કાર્ય થાય છે એ ભગવાનનું જ કાર્ય થાય છે. આ ક્રિયા એ એની ભક્તિ છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે પણ એ મતલબનું કહેલું છે કે પ્રભુનાં દર્શન-પ્રભુના અનુભવ-

પછી ખરી સાધના થયે જતી હોય છે. પછી સાધકની સાધના સહજ થયે જાય છે. આવી સાધના એ જ પ્રભુની ભક્તિ છે.

આ પરથી આરતીની છેલ્લી લીટીનો મર્મ સ્પષ્ટ થશે. પ્રભુના ભાવ થકી મન, મતિ અને પ્રાણ ગળી જઈને પ્રભુનાં સાધનો બને અને સાથે જ દિલમાં પ્રભુની ભક્તિની છોળો ઊછળતી રહે એ મતલબની પ્રાર્થના થતી હોય છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘દિલમાં તુજ ભક્તિની છોળો ઊછળજો’ એ શબ્દો દ્વારા આનંદ-ઉલ્લાસની ઉચ્ચતમ અને શ્રેષ્ઠતમ માત્રા સૂચવી છે. આપણે બરાબર યાદ રાખવું જોઈએ કે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ વારંવાર કહ્યું છે કે, કર્મ દ્વારા જ ભક્તિની પ્રતિષ્ઠા થાય. આપણી આરંભની સ્થિતિમાં કર્મ કરતી વખતે આવી જાગૃતિ રાખવામાં આવતી હોય છે, પણ પ્રભુનો અનુભવ થતાં અનુભવી માટે કર્મ અટકતું નથી. એને પણ કર્મ રહે છે, પરંતુ એ પોતે એટલે કે એનાં અંતઃકરણો મન, મતિ અને પ્રાણ પ્રભુનાં યંત્રરૂપ બનેલાં હોવાથી અનુભવી એનાથી થતાં કર્મોનો કર્તા હોતો નથી. આથી, કોઈ પણ કર્મનું એને બંધન હોતું નથી. મુક્ત અવસ્થામાં થતાં કર્મોની ભૂમિકા પ્રભુની હોવાથી, પ્રભુ સર્વત્ર સર્વમાં રહેલો હોવાથી, અનુભવીથી થતાં કર્મો સમગ્રતાને સ્પર્શે છે. આવાં કર્મો દ્વારા એ પ્રભુની ભક્તિ કરે છે. આથી, અનુભવી ક્રિયામાં સામેલ થતાં એ ‘યજ્ઞ’ બને છે.

આ રીતે જે દિલ શુભ પ્રત્યે આકર્ષણ અનુભવનારું છે એ દિલમાં પ્રભુના ભાવની છોળો ઊછળ્યા કરે એવા અનુભવ સુધી પહોંચાય છે. પ્રભુભાવનો અનુભવ કરવામાં દિલનું ઘણું

જ મહત્ત્વ છે. આથી, પૂજ્ય શ્રીમોટા વારંવાર દિલની માગણી કરતા હતા. શ્રેયાર્થીએ સૌ પ્રથમ દિલ લગાડવાનો પુરુષાર્થ કર્યા કરવો જ રહ્યો. એનાથી થતાં રહેલા આવા પુરુષાર્થની સાથે પ્રભુની કૃપાશક્તિ માટે પ્રાર્થના થતાં પ્રભુની કૃપાશક્તિ જ પ્રભુ પ્રત્યે દિલ લગાડવામાં સહાયરૂપ બનતી રહે છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાને પણ સાધનાના આરંભમાં મનનો ખૂબ અંતરાય રહ્યા કરતો હતો. મન રસાતું ન હતું. તેઓશ્રીએ કરેલી એક જાણીતી પ્રાર્થનામાં ગાયું છે :

‘શરણાગતવત્સલ જાણી તને જણાવી અંતરકહાણી
તોય મન રહ્યું હજી માની રે, પાવલે લાગું.
અડવું બધું એનું ટાળી, હેળાવી લઈ ગિરિધારી !
પદ લગાડી દોની તાળી રે, પાવલે લાગું.’

મનનું અડવાપણું ટળતું નથી. પ્રભુપદમાં એ લયબદ્ધ થતું નથી. તેઓશ્રીએ સાધનાના આરંભમાં ‘મનને’ સંબોધીને લખ્યું છે એમાં મન સાથે પૂરેપૂરી મનામણ અને મથામણ વ્યક્ત થઈ છે, પરંતુ એ પછીના સમય દરમિયાન તેઓશ્રીએ ગાયેલી એક પ્રાર્થનામાં ગાયું કે ‘મનને મેં આંકી લીધું છે એથી એને રેઢું મૂક્યું છે અને માત્ર પ્રભુનાં ચરણે દિલ લગાડવાનું જ રાખ્યું છે.’ પૂજ્ય શ્રીમોટાએ પોતાની સાધનાકથા વર્ણવતાં ઓગણીસ પુસ્તકોમાં દિલ વિશે પુષ્કળ પ્રમાણમાં લખ્યું છે. જીવનવિકાસના માર્ગમાં દિલની મહત્તા સમજાવી છે. ‘પ્રેમ’ વિશે લખેલા પુસ્તકમાં તથા ‘પુનિત પ્રેમગાથા’માં દિલનું સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. જાહેરમાં પણ તેઓશ્રીએ આપણામાં પ્રભુભાવ પ્રત્યેની જાગૃતિ માટેનું કાર્ય થઈ શકે માટે આપણું દિલ માગ્યા કરેલું છે અને ગાયા કરેલું છે કે,

‘અમારે તો તમારે દિલ પ્રવેશી કર્મ કરવું છે,
પરંતુ બારમણિયાં શાં બધે દારે જ તાળાં છે !’

આપણું દિલ, સંસારના સંબંધોમાં, દુન્યવી જાહોજલાલી, સંપત્તિ અને કીર્તિ રળવામાં તથા અન્ય બીજી બાબતોમાં જ ચોંટેલું રહ્યા કરે છે. આ બધાં તાળાં ખૂલે અને દિલનાં દાર ઊઘડે તો પૂજ્ય શ્રીમોટાની ચેતનાશક્તિ આપણામાં સક્રિય બનીને જીવનને ઉન્નત માર્ગે ગતિ કરાવવા સમર્થ છે. આવી ક્રિયામાણ ચેતનાશક્તિ એ જ ગુરુ છે.

આવી રીતે દિલમાં ભક્તિની છોળો આપોઆપ અને સહજ રીતે જે ક્રિયા કરે છે એ પ્રભુ માટે પ્રભુનું કાર્ય બની રહે છે. આવી ભક્તિની છોળો આપણા દિલમાં ઊછળતી થાય એવી અવસ્થા આપણા જીવનમાં આપણે અનુભવીએ એવી પ્રાર્થના પૂજ્ય શ્રીમોટાના શબ્દોમાં આપણને મળી છે. એ ધન્યતાના પ્રસાદને આપણે સૌ માણીએ અને પ્રભુભાવ અનુભવવા આ આરતીના માધ્યમથી આપણાથી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક થતાં પુરુષાર્થમાં વેગ મેળવવાની ભાવના જાગતી-જલતી રાખીએ.

આપણે દીવા પ્રગટાવીને આરતી ઉતારીએ છીએ. આપણાં અંતઃકરણોમાં જાગૃતિની જ્યોત પ્રગટાવીને પ્રભુને જ સન્મુખ રાખીને આપણાં સકળ આંતરિક પ્રાકૃતિક કરણોને પ્રભુની આસપાસ જ રાખીએ એવો એનો મર્મ છે. અને આરતી પૂરી થયા પછી, મતલબ કે આરતીમાં ગવાયેલા શબ્દોના હાર્દના અનુભવ પછી એ જાગૃત અંતઃકરણોના પ્રતીકરૂપ દીપકની ઝાંચ પર હાથ ફેરવીને એને આંખ પર અડાડીએ છીએ, હાથને આપણા માથે ફેરવીએ છીએ. એનું તાત્પર્ય એ છે કે હવે એ અંતઃકરણો પ્રભુશરણે ગળ્યાં છે એથી પ્રભુનું જ વાહન અને યંત્ર બની

રહેવાનાં છે. એ રીતે એનો સ્વીકાર નમ્રતાપૂર્વક આપણે કરીએ છીએ અને પ્રભુને બધું અર્પણ કરીએ છીએ.

આજ સુધી ભલે આપણાથી રૂઢિ કે ઘરેડથી આરતીની જ્યોતની ઉખા આંખે અડાડવાની ક્રિયા થતી હોય, પરંતુ એ ક્રિયા પાછળની ભાવના સ્પષ્ટ થતાં એ જ ક્રિયા જ્ઞાનાત્મક બને છે. કોઈ પણ ક્રિયા જ્ઞાનાત્મક ન હોય તો એવી ક્રિયા આંતરિક જીવનને ઉન્નત બનાવતી નથી. આથી, આપણે જાગૃત રહીને બધી ક્રિયા કરીએ.

નવકડીઓનું નવરાત્ર

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આપણે માટે રચેલી આરતીની નવ કડીઓ અંકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ શક્તિનો સંકેત કરે છે. દરરોજ એક કડીના ભાવાર્થ પર મનન કરીને આપણે નવરાત્ર ઊજવીએ અને આપણામાં છૂપી પડેલી શક્તિને જાગૃત કરીએ. એ રીતે શક્તિનાં-માનાં-દર્શન પામીએ.

॥ હરિઃૐ ॥

આહુતિમંત્ર

‘પામવા વિઘ્નથી મુક્તિ, શાંતિ કલ્યાણ ઝંખવા,
આહુતિ આપીએ પ્રાર્થી, ‘ઉન્મુખી દિલ પ્રેરવા.’

॥ હરિઃૐ ॥

અગ્નિ પ્રગટાવવાની પ્રાર્થના

(અનુષ્ટુપ)

અગ્નિ પ્રત્યક્ષ શક્તિ છે અગ્નિ પ્રકાશ પ્રેરતો,
અગ્નિ સર્વને શુદ્ધ કેવો પવિત્ર બનાવતો !

અગ્નિની પ્રેમજ્વાળાઓ પ્રકટે ઉચ્ચ ઉચ્ચ શી !
ધારણા જીવને હૈયે આપણે તેવી રાખવી.

પ્રચંડ શક્તિ અગ્નિની ચેતાવવા હૃદયે પૂરી,
અગ્નિની સાધના ઉગ્ર જીવને કરવી રહી.

અગ્નિ ચેતાવવા અગ્નિ શો સંપડાવવો રહ્યો,
તે જ છે સાધના જાણો અગ્નિ છે સાધના ખરી.

અગ્નિ પેટાવવા કાજે સાધના શી જરૂરની,
જિજ્ઞાસારૂપ અગ્નિને ચેતાવીને ફરી ફરી,
એની પ્રચંડ જ્વાળાથી પ્રવેશવાનું કરો ચહી.

અગ્નિ તેથી જ ચેતાવી જીવને પ્રતિષ્ઠા થવા,
આજે હું અગ્નિને ભાવે પ્રકટાવું સૌ સમક્ષમાં.

• • •

॥ હરિઃૐ ॥

આહુતિમંત્ર

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ કેટલીક વિધિઓ પ્રેરી છે. એમાં યજ્ઞ અને આહુતિનો પણ સમાવેશ થાય છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં દર્શનમાં કેવળ કર્મકાંડને મહત્ત્વ નથી અપાયું, પણ એ ક્રિયા પાછળ ભાવનાત્મક જ્ઞાનદષ્ટિ ધારણ કરવાનું મહત્ત્વ સુચવા છે. આથી તેઓશ્રીએ આપણી પરંપરામાં યજ્ઞકુંડ, અગ્નિ તથા આહુતિ માટેનાં દ્રવ્યોનો ભાવનાયોગ્ય મર્મ સમજાવ્યો છે. આ બધાં જ સ્થૂળ દ્રવ્યોને પ્રતીક તરીકે સ્વીકારવાનું તેઓશ્રીએ સમજાવ્યું છે.

જુદા જુદા પ્રસંગે યોજાતી વિધિમાં અગ્નિ માટેની પ્રાર્થના એક સરખી છે, પરંતુ આહુતિ આપતી વખતે બોલવાના પ્રાર્થનામંત્રો જુદા જુદા છે. પૂજ્યશ્રી પ્રણીત (રચિત) આ આહુતિમંત્રો ઘણા જ મહત્ત્વના છે. તેઓશ્રીએ આપણા સૌ પર કરુણા અને કૃપા કરીને આ મંત્રો આપ્યા છે. મંત્રોના શબ્દો પરમાત્મારૂપ બનેલા હૃદયમાંથી પ્રગટેલા હોવાથી સિદ્ધ થયેલા છે, પરંતુ એના ભાવાર્થની ધારણા કરીને ઉચ્ચારવાથી તેમ જ એની ક્રમિકતા પાછળનો હેતુ સમજવાથી એ શબ્દોની શક્તિનો અનુભવ આપણને થાય છે.

પૂજ્યશ્રીના અનેક ચાહકો જે હેતુથી આ યજ્ઞ આદરે છે, એમાં મુખ્યત્વે બોલાતા અને જાણીતા થયેલા મંત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

આ મંત્રનો અન્વય આ પ્રમાણે થાય છે : દિલને ઉન્મુખ

ભાવમાં પ્રેરવા માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીને અમે, વિદ્યથી મુક્તિ પામવા તથા શાંતિ અને કલ્યાણ જંખવા આહુતિ આપીએ છીએ.

આ મંત્રનો એક એક શબ્દ માર્મિક છે. આપણે સૌ આપણા દિલને ઓળખીએ છીએ. દિલમાં ભાવનું સ્થાન છે. આપણે દિલમાં ભાવ અનુભવીએ છીએ. જે જે દ્વારા ભાવો જાગે છે એનું સ્થાન દિલમાં છે. આપણાથી સૌને સુખશાંતિ મળે, બધાં પ્રત્યે પ્રેમભાવ રહે એવું આપણને જે થાય છે એ દિલમાં થાય છે. આપણા દિલમાં બીજા કેટલાક ઉત્તમ ભાવો રહેલા છે. એ સદ્ભાવ છે. સદ્ભાવ આપણે પ્રાર્થના દ્વારા ઉગાડવાનો હોય છે. પૂજ્યશ્રીએ પ્રેરેલી આરતીમાં ‘દિલ સદ્ભાવ ઊગો’- એમ કહેવાયાનો હેતુ સમજી શકાય એવો છે. કોઈના પ્રત્યે દુર્ભાવ કે અભાવ અનુભવાય ત્યારે એ વ્યક્તિના કોઈ પણ એક સદ્ગુણનું સ્મરણ કરવાથી એવા નકારાત્મક ભાવ અદૃશ્ય થઈ જાય. પછીથી સદ્ભાવ જાગે છે. આ રીતે દિલ કેળવાય છે.

આહુતિમાં તો એથીય ઊંચી સ્થિતિમાં દિલને પ્રેરવા માટે પ્રાર્થના કરવાની છે. આપણે પોતે પોતાના પ્રયત્નથી આ રીતે દિલને પ્રેરી શકીએ નહિ, કેમ કે આપણા કહેવાતા પ્રયત્નો પાછળ આપણો અહંકાર હોય છે. આ માટે ભગવાનની શક્તિની જરૂર પડે. દિલમાં ઉન્મુખ ભાવ પ્રેરાય એ માટે પ્રાર્થના કરવાની છે. ‘ઉન્મુખી દિલ પ્રેરવા’-એવી પ્રાર્થના કરવાની છે. ‘ઉન્મુખી’ શબ્દ ઘણો મહત્ત્વનો છે. આપણી દષ્ટિ તો નબળાઈઓ જોનારી છે. એટલે નીચું જોનારી છે. જ્યારે સન્મુખ દષ્ટિ થાય છે ત્યારે ધીમે ધીમે નકામામાં

પણ કામનું દેખાય છે. આ તો સમદષ્ટિ થઈ ગણાય, પણ ‘ઉન્મુખ’ થવું એટલે આથીય ઉન્નત-મન, બુદ્ધિ, વૃત્તિથી પર એવી આત્મલક્ષીતા દિલમાં જાગે-સૌ પ્રત્યે આપણે આત્મભાવ અનુભવી શકીએ-એ દિશામાં આપણે પ્રેરાઈએ એવી પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાની છે. આવો અનુભવ થવો એ જીવનનું લક્ષ્ય છે. આવી અવસ્થા આપણા દિલની થાય એ માટેનો આ યજ્ઞ છે. આવી પ્રાર્થના કરતાં કરતાં આપણે આહુતિ આપીએ છીએ. આપણી સ્થૂળતાની એટલે કે જડતાની, પ્રમાદની અને જીવદશાની સાંકડી વૃત્તિઓની, સ્વાર્થની, દ્વેષની વગેરે આહુતિ આપવાની ભાવના કરીએ છીએ. આહુતિ આપવી એટલે એને જતી કરવી. આપણામાં આવી વૃત્તિઓ છે અને એ જાગતી પણ હોય છે, પણ એને વશ થયા વિના એને જતી કરવી-એનો ત્યાગ થવા દેવો-એ આહુતિ છે.

આહુતિ અગ્નિમાં આપીએ છીએ એટલે એ ભસ્મ થઈ જાય છે. બળેલી દોરડીનો વળ જણાય ખરો, પણ એની તાકાત ન હોય. એ રીતે જ્ઞાનપૂર્વક અગ્નિમાં વૃત્તિઓ હોમાય પછી વૃત્તિ જણાય ખરી, પણ એની શક્તિ ન અનુભવાય. જ્ઞાનાગ્નિ એટલે શું ? વૃત્તિઓ એ આપણું માત્ર બાહ્ય અને વિકારી રૂપ છે. એની સભાનતા રહ્યાં કરે એ જ્ઞાન છે. આપણા હૃદયમાં જે પ્રભુ બિરાજમાન છે એના હોવાપણાની સભાનતા જાગેલી રહે એ જ્ઞાનાગ્નિ છે.

હવે દિલ ઉન્મુખી પ્રેરાય એ માટેની પ્રક્રિયા અને પદ્ધતિ પણ આ મંત્રમાં છે. આપણા વ્યવહારમાં આપણી ઝંખનાનો અગ્નિ કેવો છે, એને આપણે ઓળખીએ છીએ. એ ઝંખનાને

આપણે કેંદ્રિત કરવી પડશે. એટલે મંત્રમાં કહેવાયું કે ‘શાંતિ અને કલ્યાણ ઝંખવા’ આ યજ્ઞ થઈ રહ્યો છે. શાંતિ તો બધાય ઈચ્છીએ છીએ, પણ એ અનુભવવાની સાચી ઝંખના આપણામાં જાગવી જોઈએ. અશાંતિથી કંટાળીને કે ચિડાઈને આપણે ક્યાંક જતા રહીએ છીએ. વાતોમાં વળીએ, મનોરંજન માટે થિયેટરમાં જતા રહીએ વગેરે કરીએ છીએ. સાચા અર્થમાં શાંતિ માટેની ઝંખનાનું આ લક્ષણ નથી. ગમે તેવા વિપરીત સંજોગોમાં કે કપરી પરિસ્થિતિમાં પણ શાંત રહેવાની ઝંખના કરવાની છે. પૂજ્યશ્રીએ પરિસ્થિતિ કે સંજોગોની યથાર્થતાનો સ્વીકાર કરવાનું સૂચવ્યું છે. જેના પર આપણો કાબૂ નથી એ માટે અશાંત થવાનું કોઈ કારણ નથી. અને અશાંતિનાં જે બીજાં કારણો છે એનું મૂળ આપણા પોતાના જ રાગ, મોહાદિમાં રહેલું છે એનું ભાન રહ્યાં કરે એવી શાંતિ માટેની જીવનમાં આપણે આત્મરૂપ પામીએ એ માટેની ઝંખના-મતલબ કે આપણા કલ્યાણની ઝંખના પ્રેરાય. આવાં શાંતિ અને કલ્યાણ ઝંખવાની સાધના કરવાની છે.

મન શાંત બને તો આધ્યાત્મિક શાંતિનો અનુભવ થાય. આવી શાંતિ માટે સાધના જરૂરી છે. માટે નિયમિત કોઈ પણ અનુરૂપ સાધનનો અભ્યાસ કરવાથી મન એકાગ્ર બનશે. અને પ્રભુભાવ પ્રત્યે રસ લેતું થશે. કલ્યાણ એટલે સ્વરૂપ-‘આપણે આત્મા છીએ’ એવો અનુભવ. આ માટે ઝંખનાને તીવ્ર બનાવવી.

આવી ઝંખના જગાડવી એ સહેલું કામ નથી. પૂજ્યશ્રીએ સંસારનું લક્ષણ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે ‘વિદ્ન, મુશ્કેલી અને આપત્તિ સંસારમાં આવવાની જ.’-આ હકીકતનો સ્વીકાર દરેકે

કરવો રહ્યો. ‘આમ કેમ બન્યું?’ -એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય એ આપણી પ્રકૃતિની વિકૃતિ છે. સંસારમાં તો આવું જ હોય, એવો સ્વીકાર કરવો એ પ્રકૃતિને જાણવાની સાચી દિશા છે. આથી જે વિદ્નો આવે તેમાંથી મુક્ત થવા પણ આપણે હિંમત, શૌર્ય અને પરાક્રમ દાખવવા સજ્જ થવું પડે. વિદ્ન કે મુશ્કેલી વખતે નિરાશ ન થવું એ હિંમતનું લક્ષણ છે. ‘આપણે આમાંથી પ્રભુકૃપાથી પાર ઊતરી જઈશું.’ એમ કહી એના ઉકેલ માટે શક્તિ યાચવી એ આપણો પ્રયત્ન અને જે વિદ્ન આવ્યું હોય એમાંથી સવળો અર્થ કરીને આપણા વિકાસને અનુરૂપ એ સ્થિતિને બનાવવી- આ પરાક્રમ અને પુરુષાર્થ. આ રીતે આપણે વિદ્નમાંથી મુક્તિ પામી શકીએ. વિદ્નમાંથી મુક્તિ પામવા માટે જે ગુણો જોઈએ એ પણ પ્રભુની શક્તિથી પ્રગટે છે. માટે પ્રાર્થના કરવી જરૂરી છે.

આવો ભાવાર્થ ગ્રહણ કરીને ૧૦૮ વખત એકલાએ અથવા તો સમૂહમાં પ્રાર્થના દ્વારા આહુતિ આપવાથી આપણે પ્રાર્થનામાં દૃઢ બની શકીએ છીએ.

॥ હરિ:ૐ ॥

પૂર્ણાહુતિમંત્ર

‘યજ્ઞ પૂર્ણાહુતિ અંતે હૈયાના ભાવથી કરી,
કરીએ પ્રાર્થના ભાવે, ‘નિષ્ઠા રખાવજે ખરી.’

યજ્ઞમાં અગ્નિની ભાવના સ્પષ્ટ થઈ છે. જ્ઞાનાગ્નિમાં આપણે જે વૃત્તિઓની આહુતિ આપીએ છીએ એ દ્વારા આપણા દિલમાં ઉન્મુખ-ઉન્નત-ઉર્ધ્વ ભાવો જાગવા જોઈએ. એવું પરિણામ ન અનુભવાય તો આહુતિમંત્ર બોલતાં ભાવના જીવંત રહી નથી એમ પ્રમાણવું જોઈએ.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ભાવના જીવનવ્યવહારમાં ચરિતાર્થ થાય એટલે કે જીવનનો વ્યવહાર આચરતાં આચરતાં એ ભાવના અંતરમાં જાગૃત રહે એ માટે પણ પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાનું સૂચવ્યું છે. યજ્ઞ પૂર્ણાહુતિમંત્ર અત્યંત સરળ હોવા છતાં એનો મર્મ ઊંડો છે.

મંત્રનો અન્વય :

યજ્ઞમાં આપવાની આહુતિ પૂરી થઈ છે. એટલે હવે છેલ્લે હૈયાના ભાવથી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે : ‘હે પ્રભુ, અમે આહુતિ આપતાં કરેલી ભાવના પ્રત્યે ખરી નિષ્ઠા રખાવજે.’

આના પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ સમજવા જેવો છે. મારા એક વિદ્વાન મિત્રે પ્રશ્ન કરેલો કે ‘પૂર્ણાહુતિ’ અને ‘અંત’ શબ્દમાં એક જ અર્થ હોવાથી આ દોષ ગણાય, કેમ કે કશું પણ કામ પૂર્ણ થયું, એટલે આહુતિ પૂરી થઈ એટલે ‘અંત’ આવી જ ગયો કહેવાય. પછી ‘અંતે’ લખવાની કશી જરૂર રહેતી નથી.

પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં લખાણોનાં છેલ્લાં બત્રીસ વર્ષના પરિચયથી મને દૃઢ પ્રતીતિ છે કે તેઓશ્રીના હૃદયમાંથી પ્રગટેલો શબ્દ અસ્થાને, વધારાનો કે અયોગ્ય હોય જ નહિ. એથી અહીં ‘પૂર્ણાહુતિ’ અને ‘અંત’ એક જ અર્થ ભાવના શબ્દો નથી, કેમ કે આહુતિ પૂર્ણ થઈ છે પણ હવે ‘અંતે’ એક મહત્વનું કામ બાકી રહી જાય છે. એ કામ ‘અંત’નું એટલે કે છેવટનું છે. એથી ‘અંતે’ શબ્દ મૂક્યો છે.

આપણે ખૂબ સાવધ રહીને જોઈશું કે આપણી ધાર્મિક ક્રિયામાં આપણે જે કંઈ બોલીએ એ માત્ર બોલી જવા ખાતર જ બોલીએ છીએ. આપણું દિલ ઉન્મુખ બને એ માટે આપણે યજ્ઞ કર્યો. અને એમાં આપણે દિલને ઉન્મુખ બનતાં રોકે એવાં વલણોની આહુતિ આપીએ એમ નક્કી કર્યું. જે અગ્નિ હતો એ જ્ઞાનાગ્નિ હતો. કયા જ્ઞાનનો અગ્નિ ? બધે જ-બધું જ ‘પ્રભુ’ છે એવી સભાનતા રાખવી એ જ્ઞાન. એટલે અહંતા-મમતા મતલબ કે ‘હું કરું છું’ અને ‘આ મારું છે’ એ ભાવનું ભક્તિથી સમર્પણ કરવું. આ રીતે આહુતિથી એવી સભાનતાને જ્ઞાનાગ્નિથી પ્રજ્વલિત કરી દેવી. હવે આવું બોલીએ કે જાણીએ એટલું પૂરતું નથી. આપણે કહ્યા મુજબ વર્તન કરવા મથવાનું છે. આપણે કરેલા નિશ્ચયમાં આપણે ટકવાનું છે. એ ટકવાની ક્રિયા અહંકારથી ન કરાય. એ માટે પ્રાર્થના કરવાથી નમ્રતા પ્રગટે. નમ્રતા જ અહમ્ મોળું પડ્યાનું લક્ષણ છે. એવી નમ્રતા-સાચી નમ્રતા આપણે કરેલા યજ્ઞને વ્યવહારમાં આચરવાથી જ આવે. આથી ‘હૈયાના ભાવથી કરીને’ પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાની છે. માત્ર શબ્દોથી જ બોલી જવાના નથી. પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં

લખાણોમાં આવી શબ્દશૈલી પુષ્કળ પ્રમાણમાં વાંચવા મળે છે. એનો મર્મ એ છે ભાવને સાધન બનાવવું પછી જ કર્મ કરવું. કર્મ કરતાં પહેલાં આપણે જે ઉન્નત ભાવ અનુભવવો છે એની ધારણા કરીને વ્યવહાર માટેની ક્રિયામાં શરીર, મન, બુદ્ધિ જોડાવાં દેવાં. અને એવા ‘ભાવથી કરીને’ આપણે પ્રભુને આપણે ધારેલા ‘ભાવમાં’ રહીને પ્રાર્થના કરીએ. બંને વખત યોજાયેલો ‘ભાવ’ શબ્દ ભાવની જુદી જુદી કક્ષા સૂચવવા માટે વપરાયો છે.

‘હૈયાના ભાવથી કરીને’-એટલે કે આપણા હૈયામાં વિદ્યથી મુક્તિ પામવાનો અને મનની એકાગ્રતા-રસાળતા પામવાનો તથા આત્મસ્વરૂપ અનુભવવાનો જે ભાવ છે એને આગળ રાખીને, ‘ભાવથી પ્રાર્થના કરીએ’ એટલે એ બધું અનુભવાય એવા ‘ભાવ’થી પ્રાર્થના કરીએ-એમ સમજવાનું છે.

હવે જે પ્રાર્થના કરી-કરવાની છે એ ખૂબ જ માર્મિક છે. આપણે ‘નિષ્ઠા’ રાખી શકતા નથી. મતલબ કે જે કબૂલાત કરીએ છીએ એ મુજબ વ્યવહાર કરવા બિલકુલ તત્પર નથી હોતા. આપણે કોઈને પત્ર લખીએ છીએ અને અંતે સહી કરતાં અંગ્રેજીમાં ‘યોર્સ સિન્સીઅર્લી’, ‘યોર્સ ટુલી’, ‘યોર્સ લવિંગ’ જેવા શબ્દ વાપરીએ છીએ. એનો અર્થ એ છે, પત્રમાં જે લખ્યું છે એમાં સચ્ચાઈ છે. એમાં લખ્યા મુજબ આપણે વર્તીએ છીએ કે વર્તવાના છીએ, પણ આપણે આવું બધું લખવાની ઘરેડમાં પડેલા હોવાથી લખીએ છીએ. આધ્યાત્મિક અથવા તો ધાર્મિક ક્રિયાઓ વખતે આવી જ ઘરેડથી વ્યવહાર કરવાની ટેવ પણ રહે છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સત્સંગ દરમિયાન

‘સિન્સીઆરીટી,’ ‘ઓનેસ્ટી’ અને ‘ડિવોશન’ મતબલ કે ‘નિષ્ઠા,’ ‘પ્રામાણિકતા’ અને ‘ભક્તિ’ જેવા શબ્દો યોગ્ય ક્રમમાં વારંવાર કહ્યા છે. એમાં ‘નિષ્ઠા’ શબ્દ પહેલો છે. પૂજ્યશ્રીએ સમર્પણની ભાવના સમજાવતાં કહ્યું છે કે ‘જેનું સમર્પણ થયું હોય એ પછીથી સમર્પિત વસ્તુ, વિચાર, વૃત્તિ કે ભાવ થયાં કરતાં હોય તો એ સાચું સમર્પણ નથી.’ આ જ અર્થમાં આપણે જે યજ્ઞ કર્યો એમાં જેની આહુતિ અર્પણ કરી એનો પ્રયોગ આપણા વ્યવહારમાં કરવા સંનિષ્ઠ બનવાનું છે.

વ્યવહારમાં આપણા શબ્દોમાં જે નિષ્ઠા રહેવી જોઈએ એ ખરી નથી. આપણે કોઈને પણ માટે ‘પ્રેમ’ છે એમ બોલીએ છીએ કે ‘તમને મળીને આનંદ થયો’ કહીએ છીએ. એ કહેતી વેળાએ આપણો સંપૂર્ણ એવો અનુભવ હોતો નથી, પણ ઉપલક્ષ્ય બોલીએ છીએ. જ્યારે આપણે પ્રભુ સાથે આપણો સંબંધ જોડીએ છીએ ત્યારે સંસારી પ્રકારના વ્યવહારની ભાષા ભલે વપરાય પણ એમાં ખરી નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ. પૂજ્યશ્રીએ ‘નિષ્ઠા’ શબ્દને ‘ખરી’ વિશેષણ આપીને સ્પષ્ટતા કરી છે. આપણાથી પ્રભુ સાથે છેતરપિંડી ન કરાય. આપણા સંસ્કાર મુજબની ટેવોની પકડમાં આપણે છીએ એ પણ આપણે જાણતા નથી એટલે એ પકડમાંથી નીકળીને, આપણે પ્રભુને જે પ્રાર્થના કરી છે, એનો ભાવ ક્રિયા થતાં ટકેલો રહે અને ક્રિયા દરમિયાન ‘જીવતો’ રહ્યાં કરે એ માટે યજ્ઞપૂર્ણાહુતિ અંતે આ પ્રાર્થના કરવાની હોય છે.

શ્રીફળ-એ જીવદશાનું પ્રતીક છે. જીવમાં ચેતન છે, પણ એ ચેતન જીવરૂપ થયેલું છે. નારિયેળમાં તેલપાણી એકરૂપ

થયેલાં. પાણી સુકાઈ જતાં ટોપરામાંનું તેલ નોખું પડે છે. જીવદશા મોળી પડતાં ચેતન નોખું પડે છે. પછી જેમ તેલપાણી ભેગાં થતાં એ બંને ભેગાં હોવા છતાં અલગ દેખાય છે. તે પ્રમાણે ચેતન જીવદશાથી નોખું થતાં ચેતન સાક્ષીવત્ બની રહે છે, પણ જ્યાં સુધી જીવદશા છે ત્યાં સુધી તો એને જ્ઞાનાગ્નિ દ્વારા રૂપાંતરિત કરવી જ રહી. માટે યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થતાં શ્રીફળ યજ્ઞકુંડના અગ્નિમાં હોમાય છે.

પૂજ્યશ્રીને-પ્રભુને-કરેલી પ્રાર્થના પછી આપણા વ્યવહાર દરમિયાન ‘ખરી નિષ્ઠા પ્રભુ રખાવે’ એવી પણ પ્રાર્થના કર્યાં કરવાની રહે છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

આરતી

ૐ શરણચરણ લેજો, પ્રભુ શરણચરણ લેજો,
પતિત ઉગારી લેજો (૨) કર ગ્રહી ઉર લેજો. ...ૐ શરણ.
મનવાણીના ભાવો, કર્મ વિષે ઊતરો, પ્રભુ (૨)
મન, વાણી ને દિલને (૨) કૃપાથી એક કરો. ...ૐ શરણ.
સર્વ મળેલાં સાથે, દિલ સદ્ભાવ ઊગો, પ્રભુ (૨)
છો અપમાન થયાં હો (૨) ત્યાંયે ભાવ બઢો. ...ૐ શરણ.
નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિ, ઊર્ધ્વગમન કરવા, પ્રભુ (૨)
પ્રભુકૃપાથી મથાજો (૨) ચરણશરણ ગ્રહવા. ...ૐ શરણ.
મનના સકળ વિચારો, પ્રાણ તણી વૃત્તિ, પ્રભુ (૨)
બુદ્ધિ તણી સૌ શંકા (૨) ચરણકમળ ગળજો. ...ૐ શરણ.
જેવા દિલ હોઈએ પ્રભુ, તેવા દેખાવા, પ્રભુ (૨)
મતિ મુજ ખુલ્લી રે'જો (૨) સ્પષ્ટ જ પરખાવા. ...ૐ શરણ.
દિલમાં કંઈક ભર્યું હો, તે થકી બીજું ઊલટું, પ્રભુ (૨)
કદી પણ મુજથી ન બનજો (૨) એવી મતિ દેજો. ...ૐ શરણ.
જ્યાં જ્યાં ગુણ ને ભાવ, દિલ ત્યાં મુજ ઠરજો, પ્રભુ (૨)
ગુણ ને ભાવની ભક્તિ (૨) દિલ મુજ સંચરજો. ...ૐ શરણ.
મન, મતિ, પ્રાણ પ્રભુ ! તુજ ભાવ થકી ગળજો, પ્રભુ (૨)
દિલમાં તુજ ભક્તિની (૨) છોળો ઊછળજો. ...ૐ શરણ.

-શ્રીમોટા

॥ હરિ:ૐ ॥

પૂજ્ય શ્રીમોટાના હસ્તાક્ષર

॥ હરિઃૐ ॥

આરતીની ભાવના

આરતીને આપણે એક, ત્રણ, પાંચ, સાત કે અગિયાર દીવાને પ્રગટાવીને ભગવાનની મૂર્તિ કે ગુરુની છબી સામે ગોળ ગોળ ફેરવવાની ક્રિયારૂપે સમજીએ છીએ. જે દીવો પ્રગટાવાય છે એ ધીમાં બોળેલી રૂની દિવેટનો બનેલો હોય છે. જે જ્યોત પ્રગટે છે એ રૂનો માત્ર આશ્રય લે છે, પરંતુ જ્યોત પ્રગટેલી રહે છે એનું કારણ તો ધી છે. ધી જે રીતે તૈયાર થાય છે એમાં જીવનની તપસ્યાનો અર્થ છે. દૂધ-પાણીના જેવો સંસાર છે. એમાં વિવેક કરીને દૂધને જ મહત્ત્વ આપવાનું છે. એ દૂધને ઉકાળીને તપાવીને યોગ્ય સમયે એનું મેળવણ કરવાથી દૂધ એના ગુણધર્મ ત્યજીને દહીંરૂપે જામે છે. એ પ્રમાણે સંસારમાં રહીને સત્સંગ, સદ્વાચનથી જીવનને પ્રભુમય બનાવવા સ્વસ્થ થવાનું હોય છે.

એ પછી મંથનની ક્રિયા કરીને, એનામાં પાણી ઉમેરીને છાશ-માખણને તારવવાનાં છે. સંસારમાં ઊંડા મંથન પછી જ જ્ઞાનરૂપી માખણ તૈયાર થતાં એનામાં સંસારજળમાં તરવાની શક્તિ પેદા થાય છે.

માખણમાં જે પાણીનો અંશ છે એને જ્ઞાનાગ્નિની તપસ્યાથી વાયુરૂપ કરીને ધી તૈયાર કરાય છે. એ ધીની સહાયથી જ્યોત પ્રગટે છે. આપણા જીવનમાં આત્મરૂપ જ્યોત 'એક' જ છે. ત્રણ જ્યોત ત્રણ પ્રકૃતિને સૂચવે છે. પાંચ જ્યોત પાંચેય તત્ત્વો સૂચવે છે. સાત સ્થાનો સૂચવે છે. અગિયાર-દસેય ઈન્દ્રિય અને અગિયારમું મન સૂચવે છે.

આમ આરતી ઉતારવી એ તો પ્રભુમય જીવન પ્રભુને ચરણે ધર્યા કરવાની ભાવનાનો સંકેત છે. □

૧. પતિતપાવન પ્રભુની શરણાગતિ

ૐ શરણચરણ લેજો, પ્રભુ, શરણચરણ લેજો, પતિત ઉગારી લેજો (૨) કર ગ્રહી ઉર લેજો. ...ૐ શરણ.

એક વખત મૌનમંદિરમાંથી એક બહેને પૂજ્ય શ્રીમોટા સમક્ષ ઈચ્છા વ્યક્ત કરી કે, ભગવાનની આરતી ઉતારતી વખતે જે ગાઈએ છીએ એમાં જીવન વિશેનો ભાવ જણાતો નથી. તો એવી આરતી કરતાં કેવા પ્રકારની પ્રાર્થનાનો ભાવ રાખવો ?

આવું નિમિત્ત મળતાં શ્રીમોટાએ આરતીના ઢાળમાં આ પ્રાર્થના લખી. આ આરતી આજે હજારો લોકોને કંઠસ્થ છે. શ્રીમોટાએ સરળ ભાષામાં આરતી લખી છે છતાં એનો અર્થભાવ તથા એનો મર્મ ગહન છે.

આપણે સૌ આપણને અનુરૂપ અર્થ ઘટાવીને આરતીનો મર્મ સમજ્યાનું સમાધાન મેળવી લઈએ છીએ, પણ શ્રીમોટાની વાણીના હાર્દ અને મર્મને પામવા માટે શ્રીમોટાનો હેતુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

શ્રીમોટાની પ્રત્યેક વાત જીવનને ચેતનાભિમુખ અથવા તો પરમાત્માભિમુખ કરવા પ્રેરનારી છે. એથી તેઓશ્રીએ બોલેલો, લખેલો કોઈ પણ શબ્દ આધ્યાત્મિક-આત્મા અંગેનો-અર્થ ધરાવતો હોય છે. આવા હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને શ્રીમોટાએ રચેલી આરતીનો અર્થ સમજવા મથવું જોઈએ.

આરતીની ધ્રુવપંક્તિ એટલે કે મુખ્ય પંક્તિ 'ૐ શરણચરણ લેજો' છે. ભગવાનને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે 'હે પ્રભુ,

તમે અમને આપના શરણચરણમાં લેજો.’ આ મુખ્ય પંક્તિમાં ત્રણ પ્રકારની વિશેષતા છે.

શ્રીમોટાએ પરમાત્માને માત્ર મૂર્તિરૂપમાં ક્યારેય પ્રમાણ્યા નથી, કેમ કે એ રીતે પ્રભુરૂપ સ્વીકારવાથી પ્રભુનું અમર્યાદ-પણું-સચરાચરપણું પૂરેપૂરું સમજાય નહિ. પોતે સાધનાનો આરંભ કર્યો ત્યારે પણ એમણે ‘પ્રભુના’ વ્યાપક-સચરાચર-રૂપને ‘તુજચરણો’ની સ્તુતિ-પ્રાર્થનામાં સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આથી આરતીમાં ‘ૐ’માં રહેલા પ્રભુના વ્યાપક અને નિરાકાર રૂપને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. એમાં રહેલા ‘પ્રભુ’ રૂપને સ્પષ્ટ કરવા ફરીથી બોલાતા શબ્દોમાં ‘પ્રભુ, શરણચરણ લેજો.’ એમ લખ્યું છે. આથી ‘ૐ’ એ જ પ્રભુ છે. આ ‘ૐ’ વિશે તો આપણા વેદો, ઉપનિષદો વગેરેમાં ઘણું લખાયું છે. આમ છતાં શ્રીમોટાએ ‘ૐ’ની ભાવના પોતાની રીતે સ્પષ્ટ કરી છે. ‘ૐ’માં ત્રણ (૩) અંક સૂચવાયો છે. જે તે બધું-આ જગત તથા જગતના બધા જ પદાર્થો-ત્રણથી વ્યક્ત થાય છે. ત્રણ ગુણો-સત્ત્વ, રજસ અને તમસ. ત્રણ અવસ્થા-ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય. ત્રણ કાળ વિભાજન-ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ તથા સવાર, બપોર અને સાંજ. આમ બધું ‘ત્રણ’થી વ્યક્ત થાય છે. એ બધું ‘ૐ’માં જણાતી વાંકી રેખા દ્વારા સૂચવાયું છે. એ વાંકી રેખા એ વ્યક્ત જગતરૂપ છે, પરિવર્તનશીલ સંસાર છે અને સંસ્કાર મુજબ ગતિમાન પ્રકૃતિ છે. એ બધામાં-પ્રભુ ચેતનરૂપે રહેલો હોવા છતાં બધાથી ‘પર’ છે એ દર્શાવવા રેખા ઉપર અર્ધચંદ્રાકાર છે અને એથી ઊર્ધ્વમાં -પરબ્રહ્મરૂપે- ‘એ’ રહેલા

છે. એ હકીકત ‘બિંદુ’ દ્વારા સૂચવાઈ છે. આ ૐકારના બાહ્યાકાર વિશે વાત થઈ.

આ એક જ ‘શબ્દ’ એવો છે કે જે અર્થમાં બંધાતો નથી. એ અમર્યાદ હોવાથી એ અર્થથી પર છે. એને સમજી-સમજાવી શકાતો નથી. માત્ર એ અનુભવી જ શકાય છે.

આથી જે અવ્યક્તરૂપે આપણા હૃદયમાં છે તથા સમષ્ટિમાં વ્યાપેલો છે એ ઉચ્ચારરૂપે-‘ૐ’ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. ‘ૐ’નું સતત-નિરંતર-રટણ-પરમાત્માના શાંતિરૂપનો-આનંદરૂપનો અનુભવ કરાવે છે.

આ રીતે ‘ૐ’નું મહત્ત્વ આપણે સ્વીકારવાનું છે.

આમ ‘ૐ’ એ નિરાકાર અને અવ્યક્ત પ્રભુનું શબ્દરૂપે વ્યક્તરૂપ છે. એવા પ્રભુ આપણને શરણચરણ લે એવી પ્રાર્થના છે. પ્રાર્થનામાં આર્દ્રતા છે. ‘લેજો’ ‘લેજો’ બે વખત બોલવાથી આર્દ્રતા અનુભવાય છે અને ‘પ્રભુ’, એવા સંબોધનથી ફરીથી ‘શરણચરણ લેજો’ કહેવાથી આર્તનાદનો ભાવ જાગે છે. પ્રાર્થનામાં આર્દ્રતા-ભીનાશ, નમ્રતાનો-અહંકાર-રહિતતાનો ભાવ રહેલો છે. અને આર્તતામાં તાલાવેલી દર્શાવતો દિલનો તીવ્ર પોકાર છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં લખાણોમાં ‘શરણચરણ’ અને ‘ચરણ-શરણ’ શબ્દોનું જોડકું આવે છે. એનો વિશિષ્ટ અર્થભાવ છે. અહીં ‘શરણચરણ’ લેવા માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીએ છીએ. પહેલો શબ્દ ‘શરણ’ છે. ‘શરણે’ જવાની ક્રિયા પહેલી કરવાની હોય છે. આપણાં અંતઃકરણો આપણી પ્રકૃતિને વશ છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્-એ આપણાં

અંતઃકરણો છે. એ બધાં ચેતનશક્તિના જ આધારે ગતિ કરે છે, પણ અહંકારને લીધે આપણે આ હકીકત સ્વીકારતા નથી. એ બધાં આપણાં સૂક્ષ્મ સાધનો છે. આપણે અહંકારને લીધે પ્રભુથી વિમુખ રહીએ છીએ. આપણને એ વિરોધ પણ કરાવે છે, પણ એ કરણો પ્રભુના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે અને અહંકાર આ શરણાગતિ સ્વીકારે એટલે કે એ બધાં જ કરણો પોતાના સંસ્કારો પ્રમાણે ગતિ ન કરતાં પ્રભુની શક્તિના વાહન તરીકે પોતાની શક્તિને વહાવે. શરણાગતિનું આ પરિણામ છે.

જ્યારે યુદ્ધ થાય છે અને યુદ્ધમાં એક પક્ષ પોતાને હારતો અનુભવે છે.-પોતે જીતે એવા તમામ પ્રયત્નો સફળ થતા નથી, ત્યારે એ બીજી ચડિયાતી સત્તાને શરણે જાય છે એટલે એ જેને શરણે જાય છે એ પછી એની સત્તાને પોતે આધીન બનીને સોંપાયેલાં કાર્ય-ફરજ આચરે છે. આ જ પ્રમાણે આપણા મનનું ધાર્યું ક્યારેય બન્યું નથી, આપણી બુદ્ધિનાં દલીલ, તર્ક કે શંકા ક્યારેય જીત્યાં નથી, આપણી વૃત્તિઓએ આપણને ક્યારેય શાંતિ આપી નથી. આવા અનુભવ પછી પણ આપણો અહંકાર આપણને શરણે જતાં રોકે છે, પણ અંતે તો પ્રભુની શક્તિનો જ વિજય થવાનો છે, તો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક શરણે થવું એ જ યોગ્ય છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘શરણ’ સાથે ‘ચરણ’ શબ્દ જોડ્યો છે. એમાં અનોખો ભાવ છે. ‘ચરણ’ એટલે આધાર. મતલબ કે સકળ બ્રહ્માંડ અને જીવમાત્રના આધારરૂપ રહેલ પરમતત્ત્વ. શરણે જઈને ચરણમાં સ્થાન પામવાનું છે એ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા આ પ્રાર્થના છે. આપણા જીવનનું આ લક્ષ્ય છે.

જીવાત્મા પ્રભુને ‘શરણચરણ’ લેવાની પ્રાર્થના ક્યારે કરે છે ? એને પોતાની વર્તમાન અવસ્થાનું ભાન જાગે છે અને વર્તમાન અવસ્થા ડંખે છે ત્યારે એ પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે : ‘પ્રભુ, શરણચરણ લો’. આપણને જાગૃતિ થવી જોઈએ કે આપણાં મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ નિમ્નગામી છે. એ અર્થમાં આપણે ‘પતિત’-એટલે કે પડેલા છીએ. જે પતિત છે એને બેઠા થવાનું છે-જે સ્થિતિને લીધે પતિત છીએ એમાંથી ઊગરવાનું છે, પણ એ ક્રિયા અહંકારથી થશે નહિ. આપણે અહંકારથી આપણી જાતે ઊગરી શકવાના નથી. આથી તો આપણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાની કે આવી આપણી પતિત અવસ્થામાંથી પ્રભુ આપણને ઉગારી લે. માત્ર પતિત અવસ્થામાંથી ઊગરી જવું એ પૂરતું નથી, પરંતુ અંતિમ લક્ષ્ય તો પ્રભુના હૃદયમાં સ્થાન લેવાનું છે. આથી પ્રાર્થનાને પૂરી કરતાં કહેવાનું છે કે, ‘કર ગ્રહી ઉર લેજો.’ પ્રભુ આપણો હાથ પકડે ને એમના હૃદય પાસે આપણને લે. આપણા જ હૃદયમાં અને સકળ બ્રહ્માંડના હૃદયમાં ચેતન છે. મતલબ કે પ્રભુના અનુભવને યોગ્ય બનવાનું છે. તેની સાથે એકરૂપ થવું એ ‘શરણચરણ’ થવા બરાબર છે. આ બધું આપણાં અંતઃકરણોને પ્રભુને શરણાધીન થવા દઈને, આપણા હૃદયમાં પામવાનું છે. આ આપણું જીવનધ્યેય છે. આ આપણી જિંદગીનું અંતિમ અને પરમ લક્ષ્ય છે.

આરતીમાં રજૂ થયેલું આ ધ્રુવચરણ છે. માટે ધ્રુવની નિશ્ચલ-નિશ્ચયતા રહેવાનું છે અને આ ધ્યેય પર જ સતત દષ્ટિ સ્થિર રહે એવી સાધના માટે સજ્જ થવાનું છે.

‘કર ગ્રહી ઉર લેજો’ કહેવામાં આપણા પક્ષે ‘હાથ’ ઊંચો કરવાની શરત પણ રહેલી છે. પ્રભુ પ્રત્યે આપણા હાથ ઉન્નત બને અને એ રીતે પ્રેમથી પ્રણામની મુદ્રા બને એવો ભાવ છુપાયેલો છે. શરણાગત થવાની સાધના ક્રિયામાં પ્રભુની કૃપા અનુભવાય છે.

પ્રાર્થનામાં વ્યક્ત થયેલ આપણી માગણી કેવી રીતે ફળીભૂત થાય, એ માટે અંતઃકરણો કેવી રીતે કેળવાય એના અભ્યાસની રીત દર્શાવી છે. એમાં ભાવનાઓ વ્યક્ત થઈ છે અને સાથે સાથે એ પ્રક્રિયા પ્રભુની કૃપાશક્તિથી જ થાય એ માટે પ્રાર્થના પણ કરાવાઈ છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ આરતી- પ્રાર્થનામાં આપણાં ત્રણ અંતઃકરણો વિશે સમજાવ્યું છે. (૧) મન (૨) મતિ (બુદ્ધિ) (૩) પ્રાણ. ‘મનાદિકરણ’ એવા શબ્દમાં આ ત્રણ કરણો ઉપરાંત ચિત્ત અને અહમ્નો આ પ્રાર્થનામાં સમાવેશ નથી, કેમ કે ચિત્ત એ તો સંસ્કારને સ્વીકારતું, સંઘરતું અને બહાર કાઢતું કરણ છે. એથી એને કેળવવાનું નથી. એની તો શુદ્ધિ થવા દેવાની છે. સંસ્કારો ઉદય પામે એ ભોગવાય નહિ અને નવા સંસ્કારો પડે નહિ એની જાગૃતિ રાખવી પડે છે. અહમ્ તો ક્રિયાના કર્તાપણા માટે તથા પરિણામ ભોગવવા માટે છે. અહંકાર પ્રભુના શરણે જતાં શુદ્ધ બનીને એ અહમ્રૂપે- પ્રભુરૂપે- પ્રગટી રહે છે. આથી આ બે કરણો વિશે આરતીમાં કશી જ વાત નથી.

૨. મન, વાણી અને દિલની એકતા

*મનવાણીના ભાવો, કર્મ વિશે ઊતરો, પ્રભુ (૨)
મનવાણી ને દિલને (૨) કૃપાથી એક કરો. ...ૐ શરણ.*

પ્રભુના હૃદયમાં અથવા તો હૃદયરૂપ પ્રભુમાં આપણે સ્થાન પામીએ એવો નિશ્ચય કરીને પ્રભુને એ માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ. આ જિંદગીમાં એવી પ્રાર્થના ફળે એટલા માટે આપણી યોગ્યતા કેળવાય એ જરૂરી છે. એથી આપણામાં જાગૃતિ ટકે તથા ભાવનાત્મક પુરુષાર્થ થાય એ માટે આપણે પ્રભુ પાસે કૃપાશક્તિ યાચવાની રહે છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટા જ્યારે કૃપાશક્તિની વાત કરે છે ત્યારે આપણે સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ કે કૃપા આપણા ભાવનાભર્યા કર્મ સાથે-સાધના સાથે-સંકળાયેલી છે. કૃપા માત્ર ચેતનનો અનુભવ કરવામાં સહાયક શક્તિ છે. આપણો પુરુષાર્થ એટલે આપણા સંસ્કારગત સ્વભાવના ત્યાગ માટેની તત્પરતા સાથે જ કૃપાની સક્રિયતા અનુભવાય છે. મતલબ કે આવો પુરુષાર્થ પણ કૃપાથી જ થાય છે.

આ આરતી-પ્રાર્થનામાં આવતા મહત્વના શબ્દોને આપણે સમજવા જોઈએ. ‘મન’, ‘મતિ’, ‘પ્રાણ’, ‘દિલ’, ‘ભાવ’, ‘સદ્ભાવ’-આ શબ્દોમાં ‘મન’ એટલે જે સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે, આપણને નિશ્ચયમાંથી ડગાવ્યા કરે છે અને ભ્રમણામાં રાખે છે. ‘મતિ’ એટલે બુદ્ધિ. એમાં શંકા, કુશંકા, દલીલ, આગ્રહો, સમજણો, ટેવો, મડાગાંઠ વગેરે આપણી આંતરિક પ્રગતિને રૂંધે છે. પ્રાણ એટલે વૃત્તિ. વૃત્તિ એટલે ગતિ. પ્રાણ

આપણને ઈંગોળ્યા કરે છે. યદ્વાતદ્વા કર્મોમાં ફેંક્યા કરે છે. સ્થૂળ અને ક્ષણિક સુખ માટે દોડાવે છે. હવે આ ત્રણેય અંતઃકરણો-મન, મતિ, પ્રાણ-પ્રભુભાવ અનુભવવા કેવી રીતે સહાયક બને એ રીત પૂજ્ય શ્રીમોટા શીખવે છે. રોજિંદા વ્યવહારમાં કેવી ભાવનાથી આચરણ કરવાથી આ કરણો પ્રભુ પ્રત્યે ગતિ કરવા કેળવાય એ સમજાવવાયું છે.

હવે એક મહત્વના શબ્દને સમજવાની જરૂર છે. 'દિલ' અને 'હૃદય' આમ તો એક જ છે છતાં પણ અનુભવની જુદી જુદી અવસ્થા સમજાવવા માટે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ આરતીમાં 'દિલ' શબ્દ જ વાપર્યો છે. આપણે વ્યવહારમાં આ શબ્દ વાપરીએ છીએ. દુનિયાની સ્થૂળ વસ્તુઓ, સુખનાં સાધનો, સંબંધો પ્રત્યે આપણે આકર્ષણ અનુભવીએ છીએ. જ્યાં આકર્ષણનો અનુભવ થાય છે એ 'દિલ' છે. ઉપરાંત ખંત, ધીરજ, ઉત્સાહ, સાહસ, હામ જેવા ગુણો પ્રગટે છે અને લાગણી, ભાવના અને પ્રેરણા જાગે છે તથા ઊર્ધ્વતત્ત્વનું ચિંતન થવા પ્રેરે છે એ 'દિલ' છે એમ તેઓશ્રીએ 'દિલ'નાં લક્ષણો ગણાવીને સ્પષ્ટતા કરી છે. આ દિલમાંથી ઊર્ધ્વગતિ માટેના ભાવો પણ સ્ફુરે છે. જ્યારે પરમાત્માના અનુભવની પળ આવે છે, ત્યારે દિલની કક્ષા હૃદયરૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. આરતીની ધ્રુવપંક્તિમાં 'કર ગ્રહી ઉર લેજો.' કહેવાયું છે એનું તાત્પર્ય એ છે કે 'ઉર' એટલે કે 'હૃદય'માં પ્રભુનો અનુભવ પામવો એ જ લક્ષ્ય છે. દિલ જે સ્થૂળ પ્રત્યે આકર્ષણ અનુભવે છે એના મૂળમાં સૂક્ષ્મ પ્રત્યેનું આકર્ષણ છે. દિલને જે ગમે છે ત્યાં તે ચોટી જાય છે, આથી પ્રભુ પ્રત્યેનું આકર્ષણ

થતાં એને પણ ત્યાં ચોટતા વાર લાગતી નથી. આથી પૂજ્ય શ્રીમોટા વારંવાર કહેતા કે 'અમારે તો તમારું દિલ જોઈએ છે' કેમ કે દિલથી દિલનો સંબંધ પ્રભુભાવની જાગૃતિ અને વૃદ્ધિ કરવા સમર્થ છે.

'ભાવ' અને 'સદ્ભાવ'એ આરતીમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલા અત્યંત મહત્વના શબ્દો છે. 'ભાવ' એ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. દરેકનું મૂળ 'ભાવ' છે. જ્યારે 'ભાવ' જાગે ત્યારે કર્તાપિણું ન રહે. બધું જ પ્રભુનું છે, કેમ કે દરેકમાં પ્રભુ જ છે એવી સભાનતા રહે. આવા 'ભાવ'ને પ્રભુભાવ કહેવાય. માત્ર ભાવ જાગે તે જ પ્રભુનો અનુભવ ન ગણાય, કેમ કે પ્રભુ તો 'ભાવાતીત' છે. આપણે આ સ્થળે એટલો ગહન વિચાર કરવાનો નથી. આપણે માત્ર આટલું જ સમજીને આચરણ કરવાનું છે. સંસારમાં જે સંબંધો મળેલા છે એનું મૂળ આપણે પૂર્વે કરેલા સંબંધભાવમાં રહેલું છે. હવે આ જન્મે જાગૃત થતાં એ મળેલાંઓને ત્યજવાનાં નથી, પરંતુ એમની સાથેનો સંસારીસંબંધ ભાવ છે એને સ્થાને સદ્ભાવ જાગૃત કરીને અને વધારીને આપણે જીવવાનું છે. સંસારવ્યવહારમાં સદ્ભાવ એ તો પ્રભુનું સ્પષ્ટ લક્ષણ છે.

આટલી ભૂમિકા સમજ્યા પછી આરતીની આગળની કડીઓ સમજવી સરળ પડશે.

આ કાળમાં મન, વચન અને કાયાની એકરૂપતા પ્રગટતી નથી. મન વિચારો કર્યા કરે છે, વાણી વ્યક્ત થયા કરે છે અને કાયાથી કર્મ થયે જાય છે. આમાં એ પરસ્પર એકબીજાંની સાથે સંકળાતાં નથી. એને સાંકળવા માટેની પહેલી ભાવના

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સમજાવી છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આપણને એનો અભ્યાસ કરવાની રીત સૂચવી છે. તેઓશ્રી વારંવાર કહેતા કે જે આચરતાં હોઈએ અથવા આપણાથી આચરી શકાતું હોય એટલું જ બોલવું અને એટલું જ વિચારવું અને એવી રીતે વિચારવાની ટેવ પાડવી. એથી વિશેષ, આપણે એવું વિચારીએ ને બોલીએ કે આપણે એ પ્રમાણે આચરણ કરી શકીએ. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લોકકલ્યાણનાં કાર્યો દ્વારા ઘણા લોકોને આવી રીતના વર્તનની કેળવણી આપેલી. કોઈ અમસ્તું સૂચન કરે તોય એના આચરણ માટે એ વ્યક્તિ કેટલું કરી શકશે એમ એ તરત જ પૂછતા. કોઈ કદરના શબ્દો બોલે તોપણ એ માટે એ કઈ ક્રિયા કરી શકશે એમ પણ પૂછતા. આમ આચરણ વિનાની કોઈ વાત એ સ્વીકારતા નહિ. તેઓશ્રીએ સાધનાના આરંભથી જ મનને આવો અભ્યાસ પાડેલો. ‘મનને’માં એમણે ગાયું છે કે,

‘ક્રિયા વિણ વાયળતા છે નકામી.’

કર્મ તો આપણી જિંદગી સાથે વણાયેલું જ રહે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કર્મ કર્યા વિના રહી ન શકે. તો પછી એ કર્મ કેવા ભાવથી આચરવાં? એ સમજાવવા માટે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લખ્યું કે ‘મનવાણીના ભાવો કર્મ વિશે ઊતરો.’ આમાં ‘મનવાણીના ભાવો’ એટલે શું? પૂજ્ય શ્રીમોટાએ કહ્યું કે વિચાર અને વાણીનું મૂળ ‘ભાવ’ છે. આપણે આચરીએ છીએ એ કર્મ પૂર્વે અજ્ઞાનથી ધારેલા અવળા અને અન્યથા ભાવોના પરિણામરૂપે મળેલાં છે. હવે જો આપણે ફરીથી એ જ કર્મ આચરતાં મનવાણીની સપાટી પર ગમે તેવાં વિચાર-

વલણની ધારણા કરીશું તો એ કર્મના અવળા સંસ્કારો પડશે. પરિણામે આપણે નવું બંધન ઊભું કરીશું. આથી કર્મ આચરતી વખતે ‘આ કર્મનો હું કર્તા નથી, પણ એ કર્મ એની મેળે જ થયે જાય છે.’ એવો વિચારભાવ ધારણ કરવાનો હોય છે. બીજું, આપણને જે કર્મ આચરવાનાં મળેલાં છે, એ આપણને મુક્ત કરવા મળેલાં છે એવી ધારણા રાખવાની છે. આથી એ કર્મ ગમે તેવી રીતે-યદ્વાતદ્વા રીતે-આચરવાનાં નથી. એવાં કર્મ કરતાં ચોકસાઈ, ચીવટ, ધીરજ જેવા ગુણો કેળવાય એનું ધ્યાન રાખવાનું છે. અને કર્મ પૂરું થતાં એ પ્રભુને સમર્પણ કરવાનું છે. કર્મ આચરતાં આવી ભાવના-ધારણા રાખવાનો અભ્યાસ પાડવાથી, પ્રભુકૃપાથી, આપણાં મન, વાણી અને દિલની એકતા પામવા માટે ઉપર દર્શાવ્યા તેવાં ભાવ-ભાવના-ધારણા રાખ્યાં કરવાનો અભ્યાસ પાડવાથી મન, વાણી અને દિલની એકતા પ્રભુકૃપાથી અનુભવાય.

મન, વાણી અને દિલ એક બનતાં આપણા દિલમાં રહેલો આકર્ષણભાવ પ્રભુ કે ચેતન પરત્વે રહ્યાં કરશે અને મન પણ એનું જ મનન કર્યા કરશે અને વાણી દ્વારા એ જ તત્ત્વ વ્યક્ત થયા કરશે.

૩. 'સદ્ભાવ' ઉગાડવાની અને 'ભાવ' વધારવાની રીત
 સર્વ મળેલાં સાથે, દિલ સદ્ભાવ ઊગો, પ્રભુ (૨)
 છો અપમાન થયાં હો (૨) ત્યાંયે ભાવ બઢો. ...ૐ શરણ.

સદ્ભાવ એટલે સારો ભાવ અને સવળો ભાવ. આપણા દિલનું વ્યક્ત લક્ષણ સદ્ભાવ છે. જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે આપણું દિલ દુર્ભાવ અનુભવતું નથી, કેમ કે આપણે એ જીવો સાથે કશા જ સીધા સંબંધમાં નથી. સૂક્ષ્મ રીતે તો બધું જ એકબીજા સાથે સંકળાયેલું છે, પણ આપણે અત્યારે બહુ ઊંડું વિચારવાની જરૂર નથી.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ તો માત્ર જે 'મળેલાં' જીવો છે એમના પ્રત્યે આપણા દિલમાં સદ્ભાવ ઊગે એવી ભાવના ધારવા માટે પ્રાર્થના કરાવી છે. 'મળેલાં' એટલે સંબંધરૂપે મળેલાં. સંબંધોનો પણ વિસ્તાર છે. ઘરનાં સગાં-પિતા, માતા, પુત્ર, પત્ની-પરિવાર વગેરે. જેઓ સાથે આપણાં 'લટિયાં ગૂંથાયાં' છે એમ પૂજ્ય શ્રીમોટા કહે છે. એમની વચ્ચે પરસ્પર અથડામણની શક્યતાઓ વધારે હોય છે, કેમ કે દરેકની પ્રકૃતિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. આથી સંઘર્ષણ થાય છે. આ ઉપરાંત સંબંધોને લીધે અહંકાર હોય છે. 'હું આનો બાપ છું.' 'હું આ બાઈનો ધણી છું.' 'હું આની મા છું.' 'મેં એને મોટો કર્યો છે.' 'આ તો ઘરની વહુ છે.' 'હું એની સાસુ છું.' કુટુંબમાં 'મળેલાં'ઓ વચ્ચે આવા પ્રકારનો સંબંધમૂલક માલિકી ભાવવાળો અહંકાર હોય છે. આથી પરસ્પર અથડામણ ઓછી થાય અને માલિકીભાવ મોળો પડે એટલા માટે દિલમાં સદ્ભાવ ઉગાડવો જોઈએ.

આવો સદ્ભાવ કેવી રીતે ઊગે ? સૌથી પ્રથમ તો દરેક વ્યક્તિમાંથી એકાદ ગુણ શોધી કાઢવો જોઈએ, કેમ કે દરેક વ્યક્તિમાં એકાદ-બે ગુણો તો હોય છે. આવા ગુણ જોવાથી 'મળેલાં'ઓ પ્રત્યે આપણું દિલ રહેશે. એક વખત એક વ્યક્તિ પૂજ્ય શ્રીમોટા પાસે એની કર્કશા પત્ની વિશે વાત કરીને કલ્પાંત કરતી હતી. એની પત્નીનો કંકાસ અસહ્ય બન્યો હતો. પોતે શું કરવું એ સૂઝતું ન હતું. શ્રીમોટાએ એને પૂછ્યું 'એ રાંધીને ખવડાવે છે ખરી ?' 'એ બાળકોને સાચવે છે ખરી ?' 'બહારના બીજાઓ સાથે એ ઝઘડા કરે છે ?' -તો આના જવાબ રૂપે પેલા ભાઈએ 'ના' કહ્યું. એ પછી શ્રીમોટાએ પૂછેલું કે 'તમે જાતે રાંધીને જમો, જમાડો અને કામકાજ પણ કરો એવું બની શકશે ? તમે બાળકોને ઉછેરી શકશો ?' - એની પણ 'ના' કહી ત્યારે શ્રીમોટાએ કહ્યું કે 'તો પછી એનાં આવા ગુણ માટે સદ્ભાવ જગાડો અને બાકીનું બીજું નિભાવી લો. એ કંકાસ કરતી હોય ત્યારે આપણે લેવાઈ જવું નથી-એવો નિશ્ચય કરીને, 'પ્રકૃતિમાં તો આવું જ હોય'- એવું સ્વીકારીને શાંત રહેવા મથવું.'

આવું દષ્ટિબિંદુ કેળવવાથી દિલમાં સદ્ભાવ ઊગી શકે. આ ઉપરાંત દિલમાં સદ્ભાવ ઊગે એ માટે વધારે સૂક્ષ્મ દષ્ટિ કેળવવાની છે. આપણે સતત એમ વિચારવું કે આ સંબંધો મળ્યા છે એ માત્ર એક જિંદગીના છે. એને માત્ર સંબંધની મર્યાદામાં નિભાવવાના છે, પણ સતત સંબંધનો ભાવ મનમાં રાખવાનો ન હોય. એથી વિશેષ જીવમાત્રમાં ચેતન છે. જે ચેતન છે એ જ પ્રભુ છે. આપણું દિલ આપણને મળેલાં પ્રત્યે

જે આકર્ષણ અનુભવે છે એ હકીકતની દૃષ્ટિએ તો ચેતનને લીધે છે. આપણે ભ્રાંતિથી આકર્ષણભાવ સંબંધને લીધે છે એમ માનીએ છીએ. આથી આપણે ચેતન પ્રત્યે સદ્ભાવ ઉગાડીએ એ જરૂરી છે.

આ બાબત તો જેને પોતાના જીવનનો વિકાસ કરવો છે, પોતાના જીવનને ઉન્નત કરવું છે એને માટે છે. પોતાના રોજિંદા વ્યવહારમાં પણ આવી દૃષ્ટિ સ્વીકારવાથી પરિણામે શાંતિ અને સુખ અનુભવાય છે.

કુટુંબીજનો ઉપરાંત સગાં-સંબંધી-મિત્રો વગેરે સાથે આપણો વ્યવહાર પ્રાસંગિક જ હોય છે. માટે એમના પ્રત્યે પણ આવા ગુણદર્શનથી સદ્ભાવ ઊગે એ માટે આપણે જાગૃત રહેવું જોઈએ.

આપણે સમજી શક્યા કે સદ્ભાવનો અંતરાય અહંકાર છે. વળી પાછો એ અહંકાર મિથ્યા છે. કોઈ સંબંધ કાયમી નથી. છતાં માન્યતાને લીધે અહંકાર સુખદુઃખ ભોગવે છે. સંસારમાં અહંકાર વધવા માટે તથા તૂટવા માટે બે વલણો છે. માન મળવાથી અહંકાર વધે છે અને અપમાન પામવાથી અહંકાર તૂટે છે. અહંકાર વધે ત્યારે સુખ અનુભવાય છે અને અપમાન થાય છે ત્યારે દુઃખ અનુભવાય છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સંસારમાં રહીને દિલમાં ભાવ વધારવાની ઉત્તમ તક દર્શાવી છે. માનને ભોગવવાની વાત એમણે કરી નથી, કેમ કે માનનું સુંવાળાપણું અને એનાથી અનુભવાતું ફૂલણજીપણું એ તો દરેકનો સુખદ અનુભવ છે, પણ અપમાનના પરિણામે દુઃખના અનુભવમાંથી વેર-ઝેર અને દ્વેષ જન્મતાં

હોય છે. આથી તેઓશ્રીએ દર્શાવ્યું કે ‘છો અપમાન થયાં હો ત્યાંયે ભાવ બઢો.’

‘અપમાન થયાં હોય’ એટલે એક જ અપમાન નહિ, અનેક વખત અપમાન થયાં હોય, ત્યાં પણ ‘ભાવ બઢવો’ જોઈએ. ભાવ ‘વધવો’ જોઈએ. આ ઘણો ઊંચો પુરુષાર્થ છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ અપમાનો સહન કરી લેવાં કે અપમાન કરનારને માફી આપવી એવી વાત નથી સમજાવી, કેમ કે એમાં તો નિર્બળતા વધે અને માફ કરવામાં અહંકાર વધે. તેમ જ બીજાઓથી પોતે ચડિયાતા છે એવો ભાવ વધે. એ તો ‘જીવન’ને ઘણું નુકસાન કરનારું બને.

‘છો અપમાન થયાં હો ત્યાંયે ભાવ બઢો.’ એ પંક્તિ મુજબ આચરવામાં જે પુરુષાર્થ પ્રભુકૃપાથી થવાનો હોય છે એની રીત મને પણ સમજાતી ન હતી. મને એમ થયેલું કે ‘કોઈ આપણું અપમાન કરે તો આપણે એના પ્રત્યે દુર્ભાવથી કે અભાવથી ન વર્તીએ-એ હજુ બની શકે, પરંતુ અપમાન થયાં હોય તો ભાવ ‘વધે’ કેવી રીતે ?’

એનો ખુલાસો આમ મળેલો : ઘણી વાર તો કોઈ વ્યક્તિનો આશય આપણું અપમાન કરવાનો ન પણ હોય, પરંતુ આપણી સમજફેરથી આપણને અપમાન લાગી આવે છે. બીજું, આપણો અહંકાર અમુક વ્યક્તિ પાસેથી માનની માગણી કર્યા કરે છે અને એવું માન નથી મળતું એટલે પણ અપમાન થયું હોય એમ લાગે છે અને ક્યારેક કોઈક ખરેખર આપણું અપમાન જ કરે છે. આ ત્રણેય પરિસ્થિતિમાં અપમાન કરનાર વ્યક્તિ દોષિત છે એમ ન ધારવું, પરંતુ એ અપમાનથી

આપણા અહંકારને તોડી આપવાનું કામ કરીને એ આપણા પર ઉપકાર કરે છે. આપણામાં રહેલા માનના ભિખારીપણાનું આપણને ભાન કરાવીને આપણી આંતરશક્તિ અપમાન દ્વારા જાગૃત કરી આપે છે. અને સામી વ્યક્તિ પ્રત્યેની આપણી ધારણાઓ ખોટી પડી છે એથી માન્યતાઓમાંથી છોડાવવાનો પણ એ ઉપકાર કરે છે. વળી આપણું અપમાન કરનાર બિલકુલ દોષિત નથી, કેમ કે આપણી સાથે સમગ્ર વર્તવમાં આ રીતનું વર્તન ક્ષણમાત્રનું હોય છે. સળંગ અને સમગ્ર વર્તવ તો આવો હોતો જ નથી-આ પ્રમાણે આપણે વલણ ધારણ કરીએ તો ધીમે ધીમે એના પ્રત્યે ભાવ બઢે.

વળી એથી ઊંચો ભાવ ધારણ કરવા એમ પણ વિચારાય કે પ્રભુ એ વ્યક્તિની પ્રકૃતિ દ્વારા મારા અહંકારના બોજને ઉતારીને એનો ભક્ત થવાને કેળવી રહ્યો છે. એની મારફત પ્રભુની શક્તિએ જ આ કામ કર્યું છે. આવી ભાવના દઢાવવાથી આપણામાં અપમાનો કરનાર પ્રત્યે ભાવ બઢ્યા વિના રહેશે નહિ.

કોઈ પણ વ્યક્તિ આપણા પ્રત્યે જે રીતે વર્તે છે એનાં મૂળ આપણામાં જ રહેલાં છે. આ એક ગૂઢ હકીકત છે. આપણે જાણ્યે કે અજાણ્યે એ વ્યક્તિ પ્રત્યે એવું વર્તન કર્યું હોય છે અથવા એવું વર્તન કરવાના ભાવ કર્યા હોય છે. આવું માત્ર આ જન્મમાં જ બન્યું હોય એવું હોતું નથી, પૂર્વજન્મમાં પણ આપણાથી એવું બન્યું હોય. આપણને આપણું જ આપેલું પાઠું મળે છે. તેથી સદ્ભાવ વધારીને એ ભોગવી લેવાય તો હિસાબ પૂરો થાય છે. એટલે કે એમાંથી મુક્ત થવાય છે.

સંસારમાં આવી પરિસ્થિતિ કે સંજોગ ઊભો થાય ત્યારે આવાં ‘દષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ’ ધારણ કરીને અભ્યાસ કરવાથી આવો અનુભવ થયા વિના રહેશે નહિ.

આવું બધું આપણે આપણી અંદર જ અનુભવવાનું છે. ‘ભાવ બઢે’ એ તો આપણી ઊંચી અવસ્થા છે. આ કામ ભલે સહેલું ન જણાય, પણ જેને પોતાનું જીવન પ્રભુમાર્ગે વહાવવાની તમન્ના છે એને માટે અશક્ય પણ નથી.

૪. વૃત્તિના ઊર્ધ્વગમન માટે મથામણ

નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિ, ઊર્ધ્વગમન કરવા, પ્રભુ (૨)
પ્રભુકૃપાથી મથાજો (૨) ચરણશરણ ગ્રહવા. ...ૐ શરણ.

આપણાં અંતઃકરણો પાંચ છે : (૧) મન (૨) બુદ્ધિ (૩)
ચિત્ત (૪) પ્રાણ અને (૫) અહમ્.

એમાં પ્રાણ વૃત્તિઓ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. આપણામાં
જાગતી આશા, તૃષ્ણા, લોલુપતા વગેરે પ્રાણનાં લક્ષણો છે.
વૃત્તિ હંમેશાં ગતિ પ્રેરે છે. વૃત્તિ જાગતાં આપણે સક્રિય થઈ
જઈએ છીએ. આપણા ચિત્તમાં પડેલા અનેક પ્રકારના સંસ્કારોને
લીધે વૃત્તિ જાગે છે અને આપણને એ વૃત્તિ ક્રિયામાં ધકેલે છે.
એના પર આપણો કાબૂ નથી હોતો.

વૃત્તિના પણ પ્રકારો છે. એના શુભ અને અશુભ પ્રકારને
આપણે ઓળખી શકીએ છીએ. આપણામાં સદ્ભાવ જાગે છે
અને એ દિશામાં કાર્ય કરીએ છીએ તો પ્રાણનું એ ઊંચું કાર્ય
થાય છે. અશુભ વૃત્તિઓ જાગતાં એ પ્રમાણે આચરતાં
આપણને તથા અન્યને આપણે નુકસાન પહોંચાડીએ છીએ.
આપણામાં જાગતી વૃત્તિનો પ્રકાર 'નિમ્ન' છે એટલે કે આપણા
વિકાસને તોડનારો છે એની ખબર આપણને થાય એ કામ
પણ સહેલું નથી, કેમ કે એક તો જે વૃત્તિ જાગે છે એ
આપણા ચિત્તમાં રહેલા પ્રબળ સંસ્કારનું પરિણામ છે. એનો
ધક્કો સખત હોય છે. એ વૃત્તિનો ધક્કો આપણને પાડી દે
છે. આમ છતાં આપણે પડ્યા છીએ, પતિત થયા છીએ
એની આપણને ખબર પણ પડતી નથી, કેમ કે આપણા
સામાજિક અને શૈક્ષણિક ધોરણોને લીધે આપણામાં કેટલીક
અવળી સમજણો પડેલી છે. આપણને જે કંઈ વૃત્તિ જાગે છે

અને એ પ્રમાણે આપણાથી આચરણે જવાય છે- 'આ બધું
સ્વાભાવિક છે, આ તો આમ જ હોય' એવું આપણી બુદ્ધિમાં
દૃઢ થયેલું છે. આથી આપણામાં જાગતી વૃત્તિ નિમ્ન છે એની
આપણને ખબર પડતી નથી.

જો આપણે જીવનનો ધ્યેય નક્કી કર્યો હોય અને એ
દિશામાં જવાની આપણને ગરજ લાગી હોય તો આપણામાં
એ પ્રકારનું વલણ જાગ્રત થાય છે અને વૃત્તિ જાગતાં આપણે
ચેતી જઈએ છીએ. પૂજ્ય શ્રીમોટા ગરજ વિશેનું એક દૃષ્ટાંત
આપતા. આપણે વેપાર કરતા હોઈએ. આપણી દુકાનમાં
આવેલ ગ્રાહક સાથે આપણે સોદો પાર પાડવો હોય છે. હવે
આ ગ્રાહકની રીતભાત આપણને ચીડ ચડાવે એવી હોય.
આપણને સ્વચ્છતા ગમતી હોય, જ્યારે પેલો એવી રીતે વર્તતો
હોય જેથી આપણને ચીડ ચડે છે. છતાં આપણામાં જાગતી
ચીડની કે ગુસ્સાની વૃત્તિને વશ થતા નથી, કેમ કે આપણો
સોદો પાર પડે એવો આપણો ધ્યેય છે.

એક વખત એક યુવાને મુંબઈના પ્લેટફોર્મ પર ગાડીની
રાહ જોતા બેઠેલા શ્રીમોટા સમક્ષ મૂંઝવણ વ્યક્ત કરતાં કહેલું
કે 'મોટા, હું સમજું છું કે કોધ કરવો એ સારું નથી, તોય
મારાથી કોધ થઈ જાય છે. એથી હું અને બીજા બધાં હેરાન
થઈએ છીએ.' શ્રીમોટાએ એને સમજાવતાં કહેલું કે 'ભાઈ,
કોધ કરવો એ સારું નથી એમ તમે સમજ્યા છો ન કહેવાય.
તમે એ બાબત 'જાણી' કહેવાય. સાચું સમજેલું તો વર્તનમાં
આવ્યા વિના રહે જ નહિ.' પછી એમણે માર્મિક પ્રશ્ન પૂછેલો :
'આપણે આપણો મળ કદી ખાઈએ છીએ ? કેમ કે આપણે
સમજીએ છીએ કે એને ન અડાય.'

આ દષ્ટાંત ઘણું જ માર્મિક છે. મતલબ કે આપણામાંથી વૃત્તિનો જે નિમ્ન પ્રકાર બહાર નીકળે છે એને ભોગવ્યા વિના વહી જવા દેવો જોઈએ, પરંતુ એમ કેવી રીતે બની શકે ?

માટે સૌથી પહેલાં વૃત્તિનો નિમ્ન પ્રકાર ઓળખાવો જોઈએ. એ ઓળખાયા પછી એ ન ભોગવાય એવા સંકલ્પ સાથે આપણાથી મથાવું જોઈએ. આ સ્થળે એક બાબત ખાસ કહેવાઈ છે. ‘પ્રભુકૃપાથી મથાજો’. મથવાની શક્તિ આપણામાં છે પણ એ ક્રિયા અહંકારથી-ફાંકાથી- થવી યોગ્ય નથી તથા શક્ય પણ નથી. માણસ કામ, ક્રોધ જેવી વૃત્તિને અહંકારથી દબાવા કે શમાવા જાય તો એ પછડાય અને જીવનમાં ઊલટી વિકૃતિઓ વધે. આથી પ્રભુની કૃપાથી ‘આપણે મથીએ’ એમ નહિ, પરંતુ આપણાથી ‘મથાજો’ એવી ભાવના દઢ કરવાની છે. એમ થવામાં ‘અહંકાર’નો ભાવ નથી.

આપણાથી શા માટે મથાવાનું છે ? વૃત્તિનું ઊર્ધ્વગમન થાય એ માટે મથાવાનું છે. ‘ઊર્ધ્વગમન કરવા’ એટલે શું ? નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિનું ઊર્ધ્વગમન કેવી રીતે થાય ? આ ‘ઊર્ધ્વગમન’ એટલે શું ? આ વાત સ્પષ્ટ થાય એટલા માટે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘મથાવા’ની ક્રિયાને બેવડે દોરે સમજાવી છે. એક તો નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિનું ઊર્ધ્વગમન કરવા મથાજો અને બીજું એ વૃત્તિ ઊર્ધ્વગમન પામે એ માટે ‘ચરણશરણ ગ્રહવા’ મથાજો. પહેલા પ્રકારની ક્રિયામાં આપણે નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિને ઓળખીને એનું ઊર્ધ્વગમન થાય એવા સંકલ્પ માટે મથવાનું છે અને બીજામાં ઊર્ધ્વગમન ‘ચરણશરણ’ થવાથી જ શક્ય બનવાનું છે. એથી ભગવાનના ચરણનું શરણું ગ્રહવા મથવાની વાત સૂચવાઈ છે.

આપણે અહીં જોઈએ છીએ કે આરતીના ધ્રુવપદમાં ‘શરણચરણ લેજો’ એમ કહેવાયું છે. જ્યારે આ ‘ચરણશરણ’ શબ્દ મુકાયો છે.-‘ચરણ’ એટલે આપણા જીવનના તથા સકળ બ્રહ્માંડના જે આધારરૂપે રહેલું છે એ ‘ચેતન’ અથવા ‘પ્રભુ’. એનું શરણું સ્વીકારી લેવા, ગ્રહણ કરવા, આપણાથી પ્રભુ-કૃપાથી મથાય એ માટેની પ્રાર્થના કરાવાઈ છે.

જેવી વૃત્તિ જાગી-અને એ ઓળખાઈ કે આ વૃત્તિ મારા જીવનધ્યેયને પોષણ ન આપતાં નબળું પાડનારી છે, એ જ ક્ષણે પ્રભુના ચરણની શરણાગતિ સ્વીકારીને એ વૃત્તિને નિવેદન દ્વારા અર્પણ કરી દેવી. શ્રીમોટાએ સમજાવતાં કહ્યું છે. દા.ત. આપણામાં કામવાસના જાગી. આમ તો આ વૃત્તિ શક્તિ છે, પણ એનો શક્તિ તરીકે ઉપયોગ કરવાની કળા આપણામાં નથી એથી આપણે તરત જ કહેવું કે ‘હે પ્રભુ, આમાં મારું કશું નથી અને આ વૃત્તિ સામે મારું જોર ચાલે એવું નથી. એથી હું તો તારા ચરણમાં શરણું સ્વીકારું છું. એને તારા ચરણે સોંપી દઉં છું.’ આમ કહેવાથી પ્રભુ સાથે સૂક્ષ્મ સંબંધ સ્થપાશે અને નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિના જોરનો સમય પસાર થઈ જશે. આવા ‘ચરણશરણ ગ્રહવા’ની મથામણની એ વૃત્તિનું ઊર્ધ્વગમન થયું ગણાય.

સંસારવ્યવહારમાં અપમાનોથી અહંકાર તોડનાર નિમિત્તો તો મળતાં જ રહેવાનાં, પરંતુ આ નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિના ઊર્ધ્વગમન માટે આપણામાં પ્રભુકૃપાથી આવી આંતરિક મથામણ થવા દેવાની. મથામણનો સંકલ્પમાત્ર-નિશ્ચયમાત્ર પ્રભુકૃપાનો અનુભવ કરાવે છે.

ડગ ભરવાથી જ ચાલવાની ક્રિયા થાય છે અને જ્યાં હોઈએ છીએ ત્યાંથી તસુ જેટલા પણ આગળ નીકળાય છે.

પ. ચરણકમળમાં ગલન

મનના સકળ વિચારો, પ્રાણ તણી વૃત્તિ, પ્રભુ (૨)
બુદ્ધિ તણી સૌ શંકા (૨) ચરણકમળ ગળજો. ...ૐ શરણ.

આપણા જીવનને પ્રભુમય બનાવવામાં મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણની શક્તિઓનો ઉપયોગ કેવી રીતે થઈ શકે ? અજ્ઞાનને લીધે અનેક જન્મોના સંસ્કારથી પ્રેરાયેલાં રહેતાં અંતઃકરણોમાં મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ જેટલાં અંતરાયરૂપ છે એટલાં જ પ્રમાણમાં જીવનધ્યેય કે જીવનના લક્ષ્ય તરફ ગતિ કરાવવામાં જો એનો જાગૃતિપૂર્વકનો-જ્ઞાનપૂર્વકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ સહાયક છે.

જે જીવનવિકાસ ઈચ્છે છે, મતલબ કે જે જીવનની ગતિને ઊર્ધ્વમાં પ્રેરાવવા ઈચ્છે છે એણે મનને ઓળખવું પડે. આપણે સૌ આમ તો આપણા મનને ઓળખીએ છીએ. આપણા મનમાં કેટલા પ્રકારના વિચારો ઉદ્ભવે છે એ આપણે જાણીએ છીએ ખરા, પરંતુ એના પ્રત્યે આપણે સભાન નથી. જ્યારે કોઈ ગમતો વિચાર ઉદ્ભવે છે ત્યારે એની સાથે કલ્પનાથી સાંકળ જોડીને એમાં રાચીએ છીએ. મનના બધા જ વિચારો ફળીભૂત થતા નથી. આથી મોટે ભાગે આપણે થાકીએ છીએ અને આપણા રોજિંદા જીવનવ્યવહારમાં એક પ્રકારની ભીંસ અને દબાણ અનુભવીએ છીએ.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘મનના સકળ વિચારો’ એમ લખ્યું છે. આરતીના આ શબ્દો સાંભળવાના તથા ગવાવાના દોષને લીધે ‘વિચારો’ ના બદલે ‘વિકારો’ શબ્દ રૂઢ થઈ ગયો છે.

‘મનના વિકારો’ કહેવાથી તો માત્ર નબળા તથા હલકા વિચારો જ સૂચવાય છે, પરંતુ જીવનવિકાસના સાધક માટે તો આપણને ગમતા વિચારો સુધ્ધાં પ્રભુના ચરણકમળમાં સમર્પી દેવાનાં છે. સંપૂર્ણ શરણાગતિ સ્વીકારીને એટલે કે અહંકારને પ્રભુના ચરણમાં ગાળવા માટે મનને ખાલી થવા દેવાનું છે. આથી ‘સાધનામર્મ’માં પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘શૂન્ય થવાનું ધ્યેય’ રાખવાનું સૂચવ્યું છે.

મનના સકળ વિચારો ચરણકમળમાં ગળાય તો જ ‘શૂન્ય’ નો અનુભવ શક્ય બને. એ મનના વિકારો એટલે કે વિકૃતિ જન્માવનારા વિચારો જ ગળાય એમ કહેવાયું હોય તો શુભવિચારો, ઊંચી કલ્પનાઓ કે મનગમતા તરંગો સાધકને બાંધી રાખે છે. અણગમતું તો સહેજે ગાળી દેવાય, પણ સાધનામાં તો મનને જે કંઈ ગમતું હોય એય હોમાય. આમ થવા દેવાનું હોય છે. આથી ‘મનના સકળ વિકારો’ એ શબ્દો કરતાં પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લખેલા શબ્દો ‘મનના સકળ વિચારો’ એ જ ભાવાર્થ પ્રમાણે યોગ્ય છે.

આપણને અનુભવ થાય છે કે જ્યારે આપણે ભગવાનના નામસ્મરણ, પ્રાર્થના, ધ્યાન કે ભજન-કીર્તનમાં જોડાઈએ છીએ ત્યારે પણ મન એની શક્તિનો પરિચય આપણને આપ્યા જ કરે છે. ઘણી વાર તો નિમ્ન વિચારોની ઝડી વરસતી આપણને અનુભવાય છે. આથી આપણે અકળાઈ પણ જઈએ છીએ. શરૂશરૂમાં તો આપણને એવું થાય છે કે પ્રભુને યાદ કરતાં કરતાં આપણામાં આ શું થાય છે ? આવો પ્રશ્ન આપણને ક્યારેક વ્યાકુળ કરી મૂકે છે, પણ આમાં હકીકત જુદી છે.

ઉપર દર્શાવ્યાં તે સાધનો દ્વારા આપણાં અંતઃકરણો શુદ્ધ થાય છે, એથી એના પરની અશુદ્ધિનાં જાળાં ઊડે છે અને આપણને ગૂંગળાવે છે. શ્રીઅરવિંદે આવી પરિસ્થિતિ માટે એક દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. આપણે જ્યારે હવડ ઘરનાં બારણાં ખોલીએ છીએ અને એની સાફસૂફીનો આરંભ કરીએ છીએ ત્યારે એમાં પોતાનું ઘર કરી જામેલાં ધૂળ, જાળાં, ઝાંખરાં, જીવજંતુઓ વગેરે હલચલ મચાવે છે અને આપણને ઘેરી પણ લે છે. આ એક સ્વાભાવિક હકીકત છે. આથી અકળાઈ મુંઝાઈને શુદ્ધિનું કાર્ય આપણે અટકાવવું કે ત્યજી દેવું ન જોઈએ. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સાધકને નામસ્મરણ સાથે ઉદ્ભવતા મનના ‘વિચાર’ સાથે ન સંકળાવાય તે માટે સાવધ રહેવા સૂચવ્યું છે. મનને ગમતા વિચારો, ઉચ્ચ વિચારો, ભાવનાત્મક તરંગો સાથે સંકળાઈ રહેવું આપણને ગમે છે. આ વખતે જ ચેતવાની જરૂર છે. આવા ગમતા વિચારો પ્રત્યે તટસ્થ રહી શકાય એ માટે નામસ્મરણની સાધના છે. મનના સકળ એટલે કે બધા વિચારો ગળાય એ માટેની પ્રાર્થનામાં માત્ર, મનના વિકારો નહિ પણ, મનના સકળ ‘વિચારો’ ગળાય એ આવશ્યક છે.

આથી આપણે લીધેલા સાધનથી (નામસ્મરણ, પ્રાર્થના-ભજન-કીર્તન વગેરેથી) શરૂઆતમાં મનના વિચારોનું જે તોફાન મચે છે એ જ પળે શું કરવું એ પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સૂચવ્યું છે. તેઓશ્રીએ ‘સાધનામર્મ’માં દર્શાવ્યું છે તેમ અભીપ્સા, ઈન્કાર અને સમર્પણનો ત્રિવેણીસંગમ ઉદ્ભવવાવો જોઈએ. આ જાગૃતિપૂર્વકની જ્ઞાનાત્મક ભૂમિકાથી કરવાનું હોય છે. પ્રભુકૃપાથી આપણાથી પ્રભુનું નામસ્મરણ થાય છે.

શ્રીસદ્ગુરુની કૃપા-સહાયથી આપણે આપણા મનના સ્વરૂપને ઓળખી શકીએ છીએ, પણ આ નામસ્મરણાદિથી આપણામાં જે કંઈ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હોય છે એનો ઉપયોગ આવા વિચારોના હુમલા સામે તટસ્થતા જાળવવા માટે તથા એનું જ્ઞાનપૂર્વક સમર્પણ કરવા માટેનો છે. અહીં ‘જ્ઞાનપૂર્વક’ એટલે આ વિચારો એ મારા નથી, પણ અજ્ઞાનથી જે સંસ્કારો પડેલા છે એ દૂર થઈ રહ્યા છે. એમાંથી વિકૃત થયેલા સંસ્કારો-વિકારો - જે મારા જીવન માટે ખપના નથી, ઊલટા અવરોધક છે એનો મારે તટસ્થ રહીને ‘ઈન્કાર’ કરવાનો છે, એ સાથે શુભ ભાસતા વિચારોમાં પણ ફસાવાનું નથી. અને એ જ ક્ષણે એ ભગવાનના ચરણકમળમાં સમર્પિત થાય એવી ભાવના દૃઢ કરવાની છે.

આપણાથી ઊર્ધ્વજીવન પામવા માટેની જે અભીપ્સા-તીવ્ર ઈચ્છા થઈ છે અને એ સાથે જે સંકલ્પ જન્મ્યો છે એને લીધે આવા બધા વિચારો પ્રગટે છે. એ બધાની અવરોધક છે. માટે તરત જ એ બધાનો ઈન્કાર કરીને આપણાથી એનું ભાવનાપૂર્વક તરત જ સમર્પણ થાય એ સાધના છે. એવું સમર્પણ કરવાની શક્તિ આપણામાં પ્રાર્થનાથી ઉદ્ભવે છે. એટલે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘મનના સકળ વિચારો... ચરણકમળ ગળજો.’ એમ ગવડાવ્યું છે.

આ કડીમાં ‘ગળજો’ શબ્દથી ‘સમર્પણ’ દ્વારા પરિણામની હકીકત સૂચવાઈ છે. ‘ચરણકમળ’ એટલે આપણા જીવનનો જે આધાર છે - જે ચેતન છે, પ્રભુ છે, - જે પરમ સાક્ષીભાવે દ્રષ્ટા છે, એનામાં આ બધા વિચારો ગળી જાય, જેથી એ નવું રૂપ

ધારણ કરીને ફરીથી પાછા ફરે જ નહિ એવું પ્રાર્થનાપૂર્વક કહ્યાં કરવું જોઈએ. માત્ર આવી રીતે વિચારવાથી શક્તિ ઉદ્ભવે નહિ. આથી જ્યારે મનના વિચારોનું તોફાન મચે ત્યારે જરાય ગભરાયા કે મુંઝાયા વિના, એની સામે પડ્યા વિના, કે એનાથી દબાયા વિના, કે એને વશ થયા વિના, આવી પ્રાર્થનાથી આપણામાં શક્તિ જાગ્રત થવા દઈને, પ્રભુકૃપાથી આવો યજ્ઞ થવા દેવાનો છે, કેમ કે આપણે આ આરતીની પ્રત્યેક કડીને અંતે ધ્રુવપંકિત દ્વારા આપણું લક્ષ્ય નક્કી કર્યું છે-મતલબ કે, આપણાં અંતઃકરણો શરણાગતિ સ્વીકારે એવો ભાવ કેળવવા આપણે કહ્યાં કરીએ છીએ કે ‘ૐ શરણચરણ લેજો !’ આથી આપણામાં શરણભાવ જાગ્રત કરીને પ્રભુના ચરણકમળમાં આપણા મનના સકળ વિચારો ગળે એવી તીવ્ર ભાવના કરવાનું આમાં સૂચવાયું છે.

અંતઃકરણોમાં બીજું કરણ ‘પ્રાણ’ છે. પ્રાણની વૃત્તિઓની શક્તિને આપણે અનુભવીએ છે. વૃત્તિ એટલી બધી પ્રબળ હોય છે કે આપણને એ જોશથી ધકેલે છે. પ્રાણની વૃત્તિઓ એટલે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, આશા, ઈચ્છા, તૃષ્ણા, લોલુપતા વગેરે. એ બધાં જેમ જેમ અને જ્યારે જ્યારે જાગે ત્યારે ત્યારે એ પ્રભુના ચરણકમળમાં ગળી જાય એવી ભાવનાત્મક પ્રાર્થના હૃદયપૂર્વક આપણાથી થવી જોઈએ. જો આપણામાં ઊર્ધ્વજીવન તરફ ગતિ કરવાનો નિર્ણય અને નિશ્ચય જાગ્યો હોય તો આવી પ્રાર્થના હૃદયપૂર્વક થાય અને હૃદયપૂર્વક વારંવાર થયા કરતી આવી પ્રાર્થનાથી મનના સકળ વિચારો અને પ્રાણની વૃત્તિઓ પ્રભુના ચરણકમળમાં ગળાવાની સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ પ્રક્રિયા પણ શરૂ થવાની જ. અને કાળક્રમે

આપણામાંનાં બધાં જ વિચારો, વૃત્તિઓ ને બળો ‘મોળાં પડતાં’ અનુભવમાં આવ્યાં કરવાનાં.

આપણાં અંતઃકરણોમાં બુદ્ધિ અત્યંત શક્તિશાળી અને સહાયક કરણ છે, કેમ કે ચેતનની સૌથી નજીકનું એ કરણ છે. એથી એમાં પ્રકાશ છે. બુદ્ધિ દ્વારા આપણે જે તે બધું જાણી-સમજી શકીએ છીએ. બુદ્ધિની શક્તિથી આપણા જીવનનો પંથ ઉજાળી શકાય છે. બુદ્ધિ આપણને ભ્રમણામાં પડતાં રોકે છે. પરમાત્માની શક્તિરૂપે પ્રગટતી જિજ્ઞાસા પણ બુદ્ધિની સહાયથી આપણને જીવનવિકાસ પંથે લઈ જાય છે. બુદ્ધિમાં સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ રહેલો વિવેક તો ઘણો જ મહત્વનો છે. બુદ્ધિમાં આવું બધું હોવા છતાં ચિત્તના કેટલાક સંસ્કારોને પરિણામે દલીલ, શંકા, તર્ક પણ હોય છે. જીવનવિકાસ માટે વિધાયક દલીલ કે તર્ક, પ્રભુમય જીવન માટે આપણને દૃઢ કરવામાં મદદ કરે છે, પરંતુ એનું એક ઘણું જ જોખમી લક્ષણ ‘શંકા’ છે. આથી પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘બુદ્ધિ તણી સૌ શંકા’ પ્રભુના ચરણકમળમાં ગળે એવી ભાવના સ્પષ્ટ કરી છે. બુદ્ધિ પ્રત્યેક પગલે શંકા કરશે. ગમે તેટલા ઉચ્ચ અનુભવ થયા હશે તોપણ એને ભુલાવી દેશે. આપણે શંકા પ્રત્યે સહેજ પણ ગાફેલ રહ્યા તો પાછા પડીએ. એટલું જ નહિ, પણ ઘણા નિરાશ થઈને ભારે અકળામણ પણ અનુભવીશું.

બુદ્ધિ દ્વારા રહસ્ય કે તાત્પર્યશોધ માટે જે પ્રશ્નો જાગે છે એ શંકા નથી, કેમ કે એવા પ્રશ્નોના સમાધાનથી આપણી શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે. જ્યારે માત્ર શંકા તો આપણને ઘણી રીતે નુકસાન કરે છે.

૬. સ્વરૂપનું દર્શન

જેવા દિલ હોઈએ પ્રભુ, તેવા દેખાવા, પ્રભુ (૨)
મતિ મુજ ખુલ્લી રે'જો (૨) સ્પષ્ટ જ પરખાવા. ...ૐ શરણ.

આરતીની આ કડીમાં પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આપણને અંતર્મુખ થવાનું સૂચવ્યું છે. અંતર્મુખ થવું એટલે આપણી અંદર જોવું. પણ 'આપણામાં જોવું' એટલે શું કરવું ? જેને જીવનના વિકાસનો વિચાર નથી એને આ સ્થિતિનો ખ્યાલ થવાનો નથી, પરંતુ જેને જીવન વિકસાવવું છે એને અંતર્મુખ થવું જ પડે, કેમ કે જીવનનો વિકાસ આંતરિક જ છે.

સામાન્ય રીતે આપણે આપણા જીવનના વિકાસને બુદ્ધિના વિકાસરૂપમાં મૂલવીએ છીએ. આપણી બુદ્ધિ તર્ક, દલીલ, શંકાઓ અને વિરોધો કરે છે અને દલીલોથી પોતાનું જ માનેલું સિદ્ધ કરે છે. યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સત્તા અનુભવે છે. જે બધાં ક્ષેત્રમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે એને વિકાસ પામેલી વ્યક્તિ તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ. જે મોટાં દાન કરે છે, પ્રવચનો કરે છે, જનસેવા કરે છે એને પણ વિકાસ તરીકે આપણે મૂલવીએ છીએ. જે બાહ્ય આચરણમાં નૈતિક હોવાનો દેખાવ કરે છે, સત્યવાદી હોવાની બ્રાંતિમાં રહે છે અને પોતે જે કંઈ કરે છે એથી પોતે સારો, સાચો, ભલો, નૈતિક, ક્યારેક નીડર પણ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે એને પણ આપણે વિકસેલા માણસ તરીકે જોઈએ છીએ, પણ જીવનવિકાસના સંદર્ભમાં આ બધી જ બહિર્મુખતા છે. જે કંઈ બહાર દેખાય છે અને એમાં જ જ્યારે આપણે રાચીએ

છીએ ત્યારે આપણે જીવનવિકાસની દિશા તરફ નથી એમ પ્રમાણવાનું છે.

હવે જીવનવિકાસ માટે આપણે પાછાં વળીને આપણે પોતાનાં અંતઃકરણોની (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્) ગતિવિધિની ભૂમિકાને ઓળખવાનું કામ કરવાનું છે. આપણે બહારના વ્યવહારથી જેવા છીએ તેવા 'ખરેખર' નથી. આપણે આંતરિક રીતે કેવા છીએ એ આપણે ક્યારેય જોયું-જાણ્યું નથી, કેમ કે જીવનની એ દિશા તરફ આપણું મોં જ ફરેલું ન હતું. એથી આપણે 'અંદરથી' કેવા છીએ એ બાબત જણાઈ જ નથી. આપણે અંતર્મુખ થઈએ અને અંતર્મુખ રહીએ તો જ 'આપણે જેવા ખરેખર છીએ તેવા આપણે દેખાઈ' શકીએ. જ્યારે આપણું આવું સ્વાભાવિક અને પ્રાકૃતિક રૂપ આપણને દેખાય ત્યારથી આપણી જીવનવિકાસ પ્રત્યે નજર વળી છે એમ મનાય.

આરતીની આ કડીમાં પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સમજાવ્યું છે કે આપણે 'દિલમાં જેવા છીએ તેવા દેખાવા' જોઈએ. આરતીની આટલી પંક્તિ પૂરેપૂરી જ છે એમ માની લેવાથી પૂજ્ય શ્રીમોટાના કથનનું હાર્દ આપણે ચૂકી જઈએ અને આપણને મનફાવતો અર્થ પણ કરી બેસીએ એવી શક્યતા છે. 'આપણે દિલમાં ભલે ગમે તેવા હોઈએ અને એવા આપણે આ સંસારમાં ખુલ્લે ખુલ્લા દેખાઈએ એ યોગ્ય છે.'-એવો અનર્થ થાય. આ પંક્તિમાં દિલમાં આપણે જેવા છીએ તેવા બીજાઓ આગળ દેખાવાનું નથી, પણ આપણાં અંતઃકરણો કેવી ગતિમાં રહે છે-એટલે કે આપણે અંતરથી-અંદરથી 'કેવા છીએ' એ

આપણે ‘પોતે’ જ જોવાનું છે. આપણાં અંતઃકરણોની ગતિવિધિ સંસ્કારોથી થતી હોય છે એથી એ આપણું પ્રાકૃતિક રૂપ છે. આપણું અસલ રૂપ તો ‘આત્મા’ છે. આપણે આપણાં મૂળ રૂપની પ્રતીતિ પામી શકીએ અને સાથે સાથે આપણાં પ્રાકૃતિક રૂપને સ્પષ્ટ પરખી શકીએ એ માટે આપણાં જ અંતઃકરણો પૈકી એક અંતઃકરણ-બુદ્ધિ-ની મદદ લેવી પડે છે, (કોઈ કારણસર પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લખેલો ‘દિલ’ શબ્દ ભુસાઈ ગયો હશે એથી તો આરતીને લયમાં ગાતાં પણ ખટકો અનુભવાતો હતો. ‘દિલ’ શબ્દથી આરતીનો લય પણ બંધાય છે એ ઉપરાંત ‘દિલ’નો વિશિષ્ટ અર્થ સમજાતાં એ શબ્દની યોગ્યતા સ્વીકારાય છે.) કેમ કે બુદ્ધિ ચેતન-આત્માની તદ્દન નજીકનું કરણ છે. આમ છતાં આપણી બુદ્ધિ જીવદશાની વૃત્તિઓ અને વલણથી આવરાયેલી છે. બુદ્ધિ અનેક પ્રકારની મડાગાંઠો, આગ્રહો, પૂર્વગ્રહો વગેરેથી આવરાયેલી છે. એટલે ચેતનનાં દર્શન કરવા, ચેતનનો અનુભવ કરવા બુદ્ધિનાં બારણાં બંધ છે. એટલું જ નહિ પણ ચેતનના અનુભવ માટે આપણાં આંતરિક સ્વરૂપને જોવા-સમજવા તથા પરખવા માટે પણ આપણી બુદ્ધિ આવરાયેલી છે.

આવી આપણી બુદ્ધિ-મતિ-ખુલ્લી થાય એટલું જ માત્ર નહિ, આપણે આપણાં પ્રાકૃતિક સ્વરૂપને તથા આત્મરૂપને પરખી શકીએ એ માટે બુદ્ધિ ખુલ્લી રહે એવી, આપણી પાસે આ કડીમાં પ્રાર્થના કરાવવામાં આવી છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ પ્રાર્થના અંગે એક સ્પષ્ટ વાત કરી છે. જેણે જીવનને ખીલવવું છે એણે પ્રાર્થના એટલા માટે કરવાની કે પ્રાર્થનામાં રહેલા

ભાવ પ્રમાણે જાગૃતિ રાખીને પ્રાર્થનામાં જે ભાવના વ્યક્ત કરી છે એને સાકાર કરવા સતત મથ્યાં કરવું. આમ પ્રાર્થના અને મંથન સાથે સાથે જ થયે જાય એ ખરી પ્રક્રિયા છે. જીવદશાથી કે અહંકારથી મથામણ થઈ શકે નહિ, એ તો પ્રભુકૃપાથી જ થાય. એટલા માટે પ્રાર્થના જરૂરી છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ જ આરતીમાં લખ્યું છે કે ‘પ્રભુકૃપાથી મથાજો.’ આથી પ્રાર્થના કરીને માત્ર આપણે પ્રાર્થના ફળે ત્યાં સુધી નિષ્ક્રિય બનીને બેસી રહેવાનું નથી. પ્રાર્થનાને ફળાવવા માટે આપણાથી પુરુષાર્થ થયે જવો જોઈએ. પ્રાર્થના અને પુરુષાર્થનો સમન્વય કેવી રીતે સાધવો એ અંગે આટલી સ્પષ્ટતાથી ભાગ્યે જ ક્યાંય સમજાવવામાં આવ્યું હશે.

આપણી મતિ ખુલ્લી રહે - મતલબ કે બધા પ્રકારના પૂર્વગ્રહો કે માન્યતાઓ ત્યજી દેવાય તો આપણે ‘જેવા છીએ તેવા’ દેખાઈએ. આપણે અંદરથી કેવા છીએ ? છતાં બહાર કેવા લાગીએ છીએ ? આવા બહારના તથા અંદરના દેખાવ વચ્ચેનો ભેદ આપણાથી ઓળખાતો નથી. આપણે આપણા બાહ્ય આચરણથી નમ્ર દેખાતા હોઈએ પણ અંદરથી એવી નમ્રતા પાછળ ભીરુતા હોય, બીકણપણું પણ હોય. દાન, યજ્ઞ કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ દ્વારા આપણે ધાર્મિક કે ઉદાર દેખાઈએ. પરંતુ ખરેખર એ ક્રિયાઓ દ્વારા આપણે બીજાઓ પર આપણા ધનનો પ્રભાવ પણ પાડતા હોઈએ છીએ અને એ રીતે આપણો અહંકાર વધારતા હોઈએ છીએ. આપણી જાણકારી કે વિદ્વત્તાને વ્યક્ત કરતી વખતે આપણે અન્યને આંજી દેવા તથા પોતાને ‘જ્ઞાની’ સિદ્ધ કરવાના દાંભિક

અહંકારને અને દુર્ભેદ દંભને જ દઢ કરતા હોઈએ છીએ. આની ઘણી મોટી યાદી કરી શકાય. ટૂંકમાં, આપણાથી જે કાંઈ કાર્ય થઈ રહ્યાં હોય છે એનું મૂળ આપણા અંતરમાં છે અને એનું રૂપ કયું છે એ જોવું એટલે આપણે દિલમાં જેવા છીએ તેવા દેખાયા, કહેવાય.

જીવનવિકાસ માટેની અંતર્મુખતા માટે ખૂલતી મતિનું પહેલું કાર્ય આ રીતે આપણાં પ્રાકૃતિક વલણોને જોવાનું છે, પણ વલણોને ‘જોવા’થી જીવનવિકાસનું કામ પૂરું થતું નથી. આપણે તો આવા છીએ, હું તો અહંકારી છું-દંભી છું, પાપી છું, પતિત છું’, એમ આપણે જાણીએ અને માત્ર એમાં જ રાચીએ તો આપણે માત્ર આપણી નિર્બળતાને છાવરીએ છીએ એમ ગણાય, પરંતુ આપણાં આંતરિક વલણોને જોઈએ એ સાથે જ એ વલણો ‘સ્પષ્ટ પરખાય’ એ બીજું અત્યંત મહત્ત્વનું કાર્ય ખુલ્લી રહેતી મતિ મારફત લેવાનું છે. (આરતીની આ કડીમાં ‘મતિ મુજ ખુલ્લી કરજો.’ એમ ગવાય છે એ પણ રહી ગયેલી ભૂલ રૂઢ થઈ એનું પરિણામ છે. પ્રાર્થનામાં ક્યારેય ‘આમ કરો-તેમ કરો’ એવી આજ્ઞા ન હોય. આપણી મતિ-બુદ્ધિને કોણ ખુલ્લી કરે ? આનો જવાબ નથી. માટે પ્રાર્થનામાં તો ભાવના થાય. બીજી રીતે વિચારતાં એમ પણ થાય કે જો મતિ ખુલ્લી કરાય તો એ ખૂલેલી મતિ બંધ પણ થઈ જાય. સાધક માટે ‘ઊઘડતી-બંધ થતી બુદ્ધિ’ ખપની નથી. આથી પ્રાર્થનામાં ‘મતિ મુજ ખુલ્લી રે’જો.’ એવી મતિ ખુલ્લી રહ્યાં કરે એવી ભાવના યથાર્થ છે. આત્મરૂપને પામવા અને એને આવરીને રહેલાં પ્રાકૃતિક વલણોને ઓળખવાં-પરખવાં મતિ નિરંતર ખુલ્લી રહે એવી ભાવના યોગ્ય છે.)

આપણે આપણાં આંતરિક વૃત્તિ-વલણોને જોયા પછી, ચકાસવાં-પરખવાં જોઈએ. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘સાધનામર્મ’ (૧૧)માં કહ્યું છે કે ‘વૃત્તિનું મૂળ શોધો, તેનું પૃથક્કરણ કરો.’-આવી પ્રક્રિયા ક્યારે થઈ શકે ? આપણે આપણને આંતરિક રીતે જેવા છીએ તેવા ‘સ્પષ્ટ પરખીએ’ ત્યારે જ એ બની શકે. એક સાદું ઉદાહરણ લઈએ. આપણા સ્વજનના મૃત્યુથી આપણું હૃદય આઘાત અનુભવે છે અને આપણે શોકમાં ડૂબી જઈએ છીએ. આપણને આવો શોક થાય છે, વિષાદ થાય છે ત્યારે એમાંથી ઉપલક વિચાર કરતાં ‘જીવન કેવું છે ?’ એવા પ્રશ્નો અને આશ્ચર્ય પણ થાય છે. હવે આવા શોકનું મૂળ કયું છે ? એ આપણે ક્યારેય શોધતા નથી અને સમય જતાં શોક વિસારે પડે છે અને આપણામાં જાગેલા પ્રશ્નો આશ્ચર્યરૂપ ધારણ કરીને સરી જાય છે. પરિણામે ચિંતન આગળ વધતું નથી, પણ જો આપણે ‘શોક’ના વલણને સ્પષ્ટ ‘પરખીએ’ તો એનું મૂળ જડે. શોકનું મૂળ મોહ છે. આપણે સ્વજનના અવસાનથી જે શોક અનુભવીએ છીએ એ આપણે એના માટેની લાગણી કે પ્રેમને લીધે અનુભવતા નથી, પરંતુ આપણે મોહયુક્ત આસક્તિથી એના ચેતનયુક્ત દેહરૂપને વળગેલા હતા. એના અવસાનથી આપણી આસક્તિને આઘાત લાગ્યો છે એથી શોક અનુભવીએ છીએ. હવે આ જ વલણનું બહારનું રૂપ તો એવું છે કે આપણો શોક આપણા સ્વજન માટેનો આપણો પ્રેમ દર્શાવે છે, પરંતુ એનું પૃથક્કરણ કરીએ તો આપણને જે શોક થાય છે એનું કારણ એ સ્વજન વિના આપણે હવે કેટલીક મુશ્કેલીઓ અનુભવવાના; જે મદદ, હૂંફ એમના અસ્તિત્વથી મળતી હતી એ હવે મળશે નહિ. આ

બધું ઊડે ઊડે આપણા સ્વાર્થનું વલણ આપણને શોકમાં ડુબાડે છે અને સૌથી મોટું કારણ આપણી એ સ્વજન પર અમુક પ્રકારની સૂક્ષ્મ માલિકી હતી. એ સ્વજન કોઈ સંબંધરૂપમાં ‘મારો’ કે ‘મારી’ હતાં. એ ‘મારા’પણું મતલબ કે માલિકી છીનવાઈ જાય છે એનો શોક આપણે અનુભવીએ છીએ. ખુલ્લી રહેતી મતિથી આ રીતનું પૃથક્કરણ થાય ત્યારે આપણે આપણાં આંતરિક રૂપને સ્પષ્ટ પરખી શકીએ છીએ. જીવન-વિકાસની સાધના માટે આ અનિવાર્ય છે.

જો આપણે જીવનને વિકસાવવું હોય તો પ્રભુકૃપાથી આપણી મતિ ખુલ્લી રહ્યાં કરે એથી આપણે આપણાં આંતરરૂપને દેખી શકીએ અને પરખી શકીએ. આપણું આંતરરૂપ જેમ અનેક જન્મોના સંસ્કારોથી ભરેલું છે અને પ્રકૃતિને આશ્રયે સ્વભાવરૂપે વ્યક્ત થાય છે એ સાથે સાથે એ પ્રકૃતિ અને સ્વભાવને જોનાર અને પરખનારરૂપે જે સ્વરૂપ છે-જેને આપણે ‘સ્વ-સ્વરૂપ’ તરીકે ઓળખીએ એને પણ જોવા-પરખવાનું સદ્ભાગ્ય આપણને પ્રભુકૃપાથી મળે છે. પ્રકૃતિનાં વલણોને જોવાં-પરખવાં સમર્થ જે સ્વ-સ્વરૂપ છે એ જ આત્મતત્ત્વ છે. આપણે ખરેખર તો આત્મા છીએ. આત્મારૂપે છીએ. દિલના ઊંડાણમાં આપણે આત્મારૂપે જ છીએ, પણ આપણા સ્વ-સ્વરૂપ પ્રત્યે આપણે બેભાન છીએ. આ પ્રમાણે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સમજાવ્યું છે. ‘જીવનપગરણ’ તથા ‘જીવનપ્રેરણા’ પુસ્તકમાં સંગ્રહાયેલા પત્રો દ્વારા આપણાં પ્રાકૃતિક રૂપને જોવાની રીત અને એ રીતે આપણી આત્મ-રૂપમાં સ્થિર થવાની શક્યતા તેઓશ્રીએ સમજાવી છે.

૭. દિલમાં રહેલું ‘કંઈક’

*દિલમાં કંઈક ભર્યું હો, તે થકી બીજું ઊલટું, પ્રભુ (૨)
કદી પણ મુજથી ન બનજો (૨) એવી મતિ દેજો. ...ૐ શરણ.*

આરતીની આ કડીનો પણ મનફાવતો અર્થ થવાનો સંભવ છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાના હૃદયમાંથી પ્રગટેલા શબ્દોના અર્થ જીવનવિકાસને અનુલક્ષીને થવા જોઈએ. આપણી પાસે મોટે ભાગે આપણી રૂઢિથી-માન્યતાથી જે અર્થો હોય છે એને આપણે ગોઠવી દઈએ છીએ. આપણે એવું માનીએ કે આપણા દિલમાં જે કંઈ વેર-ઝેર, દ્વેષ, ક્રોધ-ઈર્ષ્યા વગેરે ભરેલાં હોય છે એને છુપાવીને એનાથી ઊલટું મારાથી ન બને - અને આપણે એ રીતે જેવા છીએ તેવા દેખાઈએ. આપણને એવી સરળ બુદ્ધિ પ્રભુ આપે. આ તો ભારે અનર્થ કર્યો ગણાય. પૂજ્ય શ્રીમોટાના કથનનો મૂળભૂત અર્થ આપણામાં છુપાયેલા પ્રભુને છતો કરવાનો છે અને એ રીતે આપણા વ્યવહારમાં ભગવાનનો ભાવ અવતારવાનો છે. આથી આ કથનનો અર્થ, તેઓશ્રીમાંથી વ્યક્ત થઈ રહેલા પ્રભુભાવને ધ્યાનમાં રાખીને સમજવા આપણે મથવું જોઈએ.

આરતીની આ પંક્તિમાંનો માર્મિક શબ્દ ‘કંઈક’ છે. અંગ્રેજીમાં એને Something કહી શકાય. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ શબ્દ અન્ય સ્થળે કેવા અર્થમાં પ્રગટ કર્યો એ જાણવાથી આપણને આ ‘કંઈક’નો મર્મ-અર્થ સમજાશે. આ ‘કંઈક’ એટલે શું? ‘કંઈક’ એટલે એવું કશુંક કે જેને આપણે શબ્દોથી સમજાવી શકતા નથી. આપણે એવું કંઈક અનુભવીએ છીએ. આપણને એવું ‘કંઈક’

લાગે છે કે જે વાણીથી પર છે. એટલે એવું ગૂઢતત્ત્વ અથવા એવો ભાવ કે જેને આપણે શબ્દ આપી શકતા નથી. એને ‘અવર્ણનીય’ કહીએ તોપણ પૂરો અર્થ થતો નથી. ‘અનિર્વચનીય’ જેવો શાસ્ત્રીય શબ્દ વાપરીએ તોપણ પૂરતું નથી. તો પછી આ ‘કંઈક’-Something એ શું છે ?

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ સાધનાનો આરંભ કર્યો ન હતો એ પૂર્વે ફેફરુંના રોગના નિવારણ માટે નર્મદા કિનારે ગયેલા. ત્યાં એક સાધુએ આ રોગના નિવારણ માટે ‘હરિઃઠ્ઠ’નું રટણ કરવા સૂચવેલું, પરંતુ દવાને બદલે ભગવાનનું નામ લેવાથી રોગ મટે એ સૂચનમાં એમને શ્રદ્ધા ન બેઠી. આથી ફેફરું જેવા રોગ સાથે જિંદગી લંબાવવાનો અર્થ ન જણાતાં જિંદગીનો અંત આણવા નર્મદાના ઊંડા નીરમાં ભૂસકો માર્યો. એમાંથી દૈવયોગે ઊગરી જતાં એમની મતિમાં જે પ્રકાશ થયો એમાંથી એક વાક્ય નીકળ્યું : ‘I am meant for something’. એની કૃપાથી જિંદગીમાં ‘કંઈક’ થવાને સર્જાયેલો છું.’ એ વખતે પૂજ્ય શ્રીમોટાને આ ‘કંઈક’ એટલે શું એ સ્પષ્ટ ન હતું, પરંતુ આચરતાં આચરતાં એનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ શબ્દ બીજી પણ એક જગ્યાએ ઉપયોગમાં લીધો છે. શ્રી. રમણભાઈ અમીનના ‘શ્રીમોટા સાથે સત્સંગ’ શ્રેણીના એક પુસ્તકમાં ‘પ્રકાશનાં દર્શન કેવી રીતે થાય છે ? એવા મતલબના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તેઓશ્રીએ કહ્યું છે કે ‘It is outcome of something.’ -‘પ્રકાશ એ કશાકનો - ‘કંઈક’માંથી થતો આવિર્ભાવ છે.’ આમ આ બંને જગ્યાએ ‘કંઈક’ શબ્દ વપરાય છે. એથી આ આરતીમાંના ‘કંઈક’ શબ્દનો અર્થ આપણાથી સમજી શકાય છે.

પ્રાથમિક રીતે આપણે એમ સમજવું જોઈએ કે આપણે જે પ્રકારની જિંદગી પસાર કરીએ છીએ એથી કંઈક વિશેષ - પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમવાળી, પ્રભુપ્રત્યેના ભાવવાળી, ઊંચા પ્રકારની ભાવનાવાળી જિંદગી જીવીએ અને આપણા જીવનને ઊર્ધ્વ તરફ વહાવીએ. આવું ‘કંઈક’ આપણાથી થાય. જીવમાત્રને પોતે જેવી જિંદગી જીવે છે એનાથી સંતોષ નથી. એને આવી ઘરેડવાળી જિંદગીમાં કંટાળો, અશાંતિ, ક્લેશ અનુભવાય છે. આમ છતાં દરેકને માટે મુશ્કેલી એ છે કે જે ઉચ્ચ ભાવના કે ઊર્ધ્વભાવ જાગે છે એ પ્રમાણે એનાથી વર્તાતું નથી અને જીવાતું નથી. ઊર્ધ્વજીવન માટેના આપણાં વિચારો, તરંગો, કલ્પનાઓ આવીને ઊડી જાય છે. આપણી બૌદ્ધિક સમજણો પણ પ્રસંગ આવતાં ‘કપૂરની જેમ’ હવામાં ઊડી જાય છે. આ નિર્બળતાને દૂર કરવાની રીત માટેની પ્રાર્થના પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આરતીની આ કડીમાં આપણને આપી છે.

ઊર્ધ્વજીવન પ્રત્યે અથવા તો જીવનવિકાસ પ્રત્યે આપણે દિલથી ગતિ કરી શકવાના છીએ. આપણું દિલ આકર્ષણ અને ભાવ અનુભવે છે. સંસારવ્યવહારમાં આપણા દિલમાં નિમ્ન લાગણી અને સંબંધોમાં મર્યાદિત રહેલા ભાવો અનુભવાય છે. આમ છતાં એ જ દિલના ઊંડાણમાંથી જીવનની ચાલુ સ્થિતિમાંથી ઊંચી અવસ્થામાં પ્રગટવાનો ‘ભાવ’ પણ ભરેલો છે. આનો આપણને સૌને અનુભવ છે. પ્રભુ પ્રત્યેનો એવો આકર્ષણભાવ ઝબકી ઝબકીને પાછો છુપાઈ જાય છે. એને ટકાવી રાખવા, સ્થિર કરવા અને નિરંતર અનુભવવા આપણાથી શું થવું જોઈએ એની વાત પૂજ્ય શ્રીમોટાએ

સમજાવી છે. આપણામાં ઊર્ધ્વજીવન માટેનો જે ભાવ દિલમાં જાગે છે એ વ્યવહાર-વર્તનમાં ઊતરતો નથી. એનું કારણ આપણી બુદ્ધિનો સહકાર નથી. બુદ્ધિને ભક્તિના રંગની ખબર નથી. બુદ્ધિ ઈંદ્રિયોના વિષયને જ અનુસરનારી હોવાથી આપણને તત્કાલીન વિષયરસમાં રાખવાને યોગ્ય તર્ક, દલીલ ગોઠવી આપે છે. આથી દિલમાં ઊર્ધ્વજીવન માટેનું જે ‘કંઈક’ ભર્યું છે એનાથી ઊલટું જ આપણાથી વર્તાય છે.

આપણે દિલમાંના જાગૃત થતા પ્રભુભાવ પ્રમાણે વર્તી શકીએ એ માટે આપણી બુદ્ધિ ‘સદ્બુદ્ધિ’ બનવી જોઈએ. દિલમાં ભરેલા ‘કંઈક’ ઊર્ધ્વભાવ ક્રિયામાણ થવા માટે આપણાથી ઊલટું ન બને એવી આપણી મતિ બને તો આપણે ભક્તિભાવમાં વળી શકીએ. નહિતર દિલમાંથી ‘સત્’ પ્રત્યેના ભાવો ઝબકી ઝબકીને શમી જવાના.

તો હવે પ્રશ્ન થાય છે કે દિલમાં ઊર્ધ્વજીવન માટેનો ‘કંઈક’ ભાવ જાગે છે એનાથી ઊલટું ન બને એટલે શું થાય ? આપણાથી આપણા સંસ્કારોના ઉદય પ્રમાણે જ કર્મ તો થયે જાય છે. કર્મ પર આપણો કાબૂ નથી. આ તદ્દન ખરી હકીકત છે. કર્મને પ્રેરનાર સંસ્કારો છે, પરંતુ એ વખતે કેવા ભાવથી એ કર્મ આચરવું એનો નિર્ણય-નિશ્ચય આપનારી શક્તિ આપણી ‘મતિ’માં છે. આથી પૂજ્ય શ્રીમોટાએ પ્રભુ પાસે આપણને આવી પ્રાર્થના કરાવી છે કે ‘હે પ્રભુ ! અમારા દિલમાં જીવનવિકાસ માટે ઊર્ધ્વભાવ જાગ્રત થાય છે. એ ઊર્ધ્વભાવ એટલે કે એવું ‘કંઈક’ જેને અમે પૂરેપૂરું ઓળખી - પરખી - કે સમજી શકતાં નથી, છતાં થોડું પણ દિલમાં અનુભવાય છે,

એવા પ્રભુભાવથી ઊલટું અમે કર્મ આચરતાં હોઈએ ત્યારે ન બને એવી મતિ તું અમને આપજે. આપણા દિલમાં જે ‘કંઈક’ ઊર્ધ્વભાવ જાગ્યો છે એને બુદ્ધિથી આવી ભાવનાના રૂપમાં ફેરવીને, આપણાથી થતાં, આપણને પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મો આચરતાં, ‘આ કર્મો પ્રભુની શક્તિથી થઈ રહ્યાં છે.’ એવી ભાવના દઢ કરવી. આપણાથી માત્ર શરૂઆતમાં માનસિક રીતે આવું વિચારાશે, પણ પ્રભુની કૃપાશક્તિ માટેની પ્રાર્થનાથી ધીમે ધીમે એ જ કૃપાશક્તિ આપણને એવી બુદ્ધિનો યોગ આપશે પછી એમાંથી ઉપર મુજબની ભાવનાથી કર્મ આચરશે. આપણાથી જે કર્મ થાય છે તે પ્રભુની શક્તિથી થાય છે. આપણે એના કર્તા નથી જ-એમ દઢ થતાં આપણો અહંકાર એમાં નહિ ભળે. અહંકાર મોળો પડતાં આપણામાં વિનમ્રતાનો ગુણ પ્રગટશે અને આપણાથી થતું કર્મ એ પ્રભુનું જ કર્મ છે એથી એ સુંદર રીતે, વ્યવસ્થિત રીતે જ પૂર્ણ કરવાની આપણને ખાંખત રહેશે અને એ સમયસર પૂરું કરવાનો ખંત-ઉત્સાહ જાગશે. કર્મ દ્વારા આપણે આવું બધું પામી શકીશું.

આમ છતાં કર્મ પાર ઊતરતાં આપણો અહંકાર એનું માથું ઊંચકશે, કેમ કે કર્મ કરતાં કરતાં આપણા દિલમાં જાગેલો ઊર્ધ્વભાવ સતત ન પણ ટકે. આથી ‘મેં કેવું સરસ કામ કર્યું !’ એવો ભાવ પણ જાગે છે. આથી દિલના જાગેલા ભાવથી આપણે એ કર્મના પરિણામને પ્રભુના ચરણે સમર્પણ કરાય એ યોગ્ય છે. સમર્પણ કર્યાનું લક્ષણ એ કે કામ પૂરું થયાની યાદ કે એ ક્રિયાનો કેફ ન રહે. આ રીતે ભક્તિમાર્ગે ગતિ થઈ શકે. પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં દર્શનમાં ભક્તિનું આ સાચું રૂપ છે.

ભક્તિ માટેની ભૂમિકા આપણા દિલમાં છે. દિલમાં આ માટે જે 'કંઈક' ભર્યું છે એના ભાવથી ઊલટો ભાવ ન રહે - એવી પ્રભુ આપણને મતિ આપો એવી પ્રાર્થના આ કડી દ્વારા પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આપણી પાસે કરાવી છે.

૮. ગુણના ભાવની ભક્તિ

જ્યાં જ્યાં ગુણ ને ભાવ, દિલ ત્યાં મુજ ઠરજો, પ્રભુ (૨)
ગુણ ને ભાવની ભક્તિ (૨) દિલ મુજ સંચરજો. ...ૐ શરણ.

આ આરતીની છેલ્લી ત્રણ કડીઓમાં 'દિલ' શબ્દ ચાર વખત વપરાયો છે. 'દિલમાં કંઈક ભર્યું હો' એ કડીમાં આપણે 'દિલ' શબ્દનો ભાવાર્થ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો. આ કડીની બંને લીટીમાં 'દિલ' તથા 'ગુણ ને ભાવ' શબ્દો આવે છે. 'ગુણ' અને 'ભાવ' પૂજ્ય શ્રીમોટાના ખાસ શબ્દો છે. એનાં અર્થ, મર્મ અને તાત્પર્ય સમજવાં જેવાં છે. આ શબ્દોને સાથે જ રાખવાથી એનો મર્મ પામી શકાય. એકલો 'ગુણ' શબ્દ પૂરતો નથી. જો એને 'ભાવ' સાથે જોડવામાં ન આવે તો ગુણથી જીવનનો જે વિકાસ થવો જોઈએ એ ન થાય. ગુણ એકલો સંસારવ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડી શકે, પરંતુ જેઓ ઊર્ધ્વજીવન ઝંખે છે એનાથી 'ગુણ'ને 'ભાવ'થી છૂટો ન પડાય.

સૌ પ્રથમ આપણે બંને શબ્દોના અર્થ અલગ અલગ સમજીએ. ગુણ એટલે શક્તિ. પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણોની બનેલી છે. આથી પ્રકૃતિને 'ત્રિગુણાત્મક' કહી છે.

આખું જગત પ્રકૃતિથી જ વહે છે. આપણે પણ પ્રકૃતિની શક્તિથી ગતિ કરીએ છીએ. આ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો (૧) સત્ત્વ (૨) રજસ (૩) તમસ. આ ત્રણેય ગુણો દરેકની પ્રકૃતિમાં રહેલા છે. એમાં કયો ગુણ મોખરે હોય છે અને કયો ગુણ ગૌણ હોય છે એ ઓળખવું જરૂરી છે. જેમણે જીવનનો વિકાસ સાધવો છે એણે પોતાની પ્રકૃતિમાંના આ

ત્રણેય ગુણોમાંથી સત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા જીવનમાં થતી જાય એ માટે મથવાનું છે. આવા સાત્ત્વિક ગુણો એટલે અભય, નમ્રતા, હિંમત, સાહસ, પરાક્રમ, શાંતિ, ધીરજ, ઉદારતા, પ્રેમ વગેરે છે. આ ઉપરાંત પ્રકૃતિનો રજસ અને તમસ ગુણ પણ આપણામાં ગતિ કર્યા જ કરે છે અને આ ગુણો આપણા કર્મની ભૂમિકા રૂપે હોય છે. આ આપણામાં ચાલી રહેલી સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા છે.

આપણી પ્રકૃતિના આ ગુણોનું મૂળ ચેતન છે. ચેતન પ્રકૃતિ સાથે તદ્રૂપ થયું હોવાથી એ પ્રકૃતિરૂપે વ્યક્ત થયા કરે છે, પરંતુ ચેતનનો એક મહત્ત્વનો ગુણધર્મ નોખાપણાનો છે, સાક્ષીરૂપ રહેવાનો છે. ચેતનનો આ ગુણ ક્યારેક આપણાં અંતઃકરણોમાં ઝબકી જાય છે, પરંતુ પ્રાકૃતિક ગુણોનું બળ એટલું બધું હોય છે કે આપણે ચેતનની સ્વતંત્ર સત્તા અનુભવતા નથી. આવા અનુભવ માટે જ સાધના જરૂરી છે. ચેતનને-પ્રભુને-પ્રકૃતિના પટમાં વહેતું અનુભવવા છતાં એનાથી નોખા રહેવાના અભ્યાસથી તથા એ માટેનાં જરૂરી સાધનોથી સાધના દ્વારા ચેતનના અનુભવ માટે સજ્જ થઈ શકાય છે.

આટલા માટે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ગુણને મહત્ત્વ આપ્યું છે. આપણે ગુણને શક્તિરૂપે અનુભવીએ છીએ. ગુણનું શક્તિરૂપ સૂક્ષ્મ છે. એથી અનુભવી શકાય છે. આથી ગુણ એ ઓળખાય એવી શક્તિ છે. હવે સત્ત્વ ગુણ જીવનમાં પ્રસંગોપાત્ત પ્રગટે છે અને અનુભવમાં પણ આવે છે. આમ છતાં એકલો સત્ત્વ ગુણ એના આત્યંતિકપણામાં અને એકાંગીપણામાં પ્રગટે છે ત્યારે એ સાત્ત્વિક ગુણ યોગ્ય ભૂમિકા પર પ્રગટ્યો નથી એમ

માનવાનું છે. ઉદાહરણ તરીકે હિંમત અને સાહસ ઉપરાંત કુનેહ, યુક્તિ, ચાલાકી, સાવધાની જેવા ગુણોથી ચોર ચોરી કરે છે. આ ગુણની ગતિનો ઉદ્દેશ અંગત સ્વાર્થપરાયણતાવાળો તથા અન્યને હાનિ પહોંચાડનારો તથા દુઃખમાં ડુબાડનારો છે, પરંતુ સામૂહિક જનજીવન પર થતાં અન્યાય સામે થવામાં જે હિંમત દર્શાવે છે અને એનાથી નીપજતી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા જે સાહસો આદરે છે એમાં ગુણની ઊંચી ભૂમિકા છે. ગાંધીજીએ પ્રજાને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા જે ગુણો પ્રગટાવ્યા એની પાછળ સામૂહિક ચેતના જાગ્રત થાય એવો ઉદ્દેશ હતો. આ જ રીતે ‘શાંતિ’ ગુણ છે, પણ કોઈ વ્યક્તિ કાયરતાની ભૂમિકા પર શાંત રહે તો એ ગુણ કદરપાત્ર ન ગણાય. એથી ઊલટું યોગ્ય વિવેકથી જે પોતાની કાયરતા હઠાવીને હિંમત રાખીને જે કરવા યોગ્ય કરે અને પરિણામે અશાંતિ નીપજે તોપણ શાંતિથી જ્ઞાનપૂર્વક સહી લે એ શાંતિના ગુણનો મહિમા છે.

આ રીતે ગુણની ભૂમિકાને પૂજ્ય શ્રીમોટા ‘ભાવ’ શબ્દથી ઓળખાવે છે, એટલે જો ગુણ સાથે ભાવ ન હોય તો એકલો ગુણ જીવનને વિકસાવી શકે નહિ. આપણામાં રહેલી ગુણ-શક્તિથી માત્ર અંગત સ્વાર્થ સધાય છે, પણ જો સમાજનું કે સમૂહનું હિત સધાય તો એ જ ગુણ કદરને પાત્ર બને છે.

ઉપરાંત બીજા કેટલાક ગુણો પૈકી સાહસ, હિંમત, પરાક્રમ પ્રગટ થાય એ માટે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ તરણસ્પર્ધાઓ અને જંગલો ખેડવા, પર્વતારોહણ કરવું જેવી સામૂહિક પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે એ જાણીતી હકીકત છે. ઘણાને પ્રશ્ન

થતો હતો કે આવી પ્રવૃત્તિમાં ધર્મ કે આધ્યાત્મિકતા ક્યાં છે? તરવું, જંગલો ખૂંદવા અને પર્વતોનાં શિખરો આંબવામાં વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ કુદરતની વિશાળતાના સંપર્કમાં મુકાય છે અને કુદરત સાથે એકરૂપતા સાધે છે. ઉપરાંત આ ક્રિયાઓ દ્વારા પોતાનામાં રહેલી શક્તિઓના ઉપયોગ દ્વારા આત્મ-વિશ્વાસ જન્મે છે અને ‘આવું મુશ્કેલ કામ પણ મારાથી શક્ય છે’ એવી ખુમારી જન્મે છે. આત્મવિશ્વાસ, ખુમારી, ખમીર અને ટટારી જેવા ગુણો આધ્યાત્મિક જીવનની ભૂમિકા માટે અત્યંત અનિવાર્ય છે. જેને પોતાનામાં વિશ્વાસ નથી તથા આત્મશક્તિની પ્રતીતિ નથી એ જીવનમાં કોઈ પણ રીતે ધાર્મિક બની શકતા નથી. આથી પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આવા ગુણોની ખીલવણી માટે દિશા દર્શાવી છે.

હવે ‘ભાવ’ વિશે સમજાએ. ‘ભાવ’ તો અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. વિવિધ સ્તરે ‘ભાવ’નું રૂપ પણ જુદું છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘ભાવ’નું સ્થાન સમજાવ્યું છે. આપણે ‘લાગણી’ અનુભવીએ છીએ એથી લાગણી શું છે એ સમજાય છે. આ લાગણી આપણે આપણી આસપાસના સંબંધોવાળી વ્યક્તિઓ સાથે અનુભવીએ છીએ, પરંતુ એ ‘લાગણી’ સંપૂર્ણ જીવદશાવાળી હોય છે, કેમ કે આપણી દરેક પ્રકારની લાગણીની સાથેસાથે કોઈ પણ પ્રકારની ‘માગણી’ હોય છે. ‘માગણી’-અપેક્ષાનાં મૂળમાં વેર-ઝેર છે એ આપણને ભાગ્યે જ દેખાય છે. પરિણામે આપણા લાગણીજન્ય વ્યવહારો આપણને ક્લેશ, કંકાસ આપે છે. હવે જેમણે જીવનને શુદ્ધ બનાવવું છે એમણે લાગણીનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને હૃદયને પ્રભુના અનુભવને યોગ્ય

બનાવવું જોઈએ. આ માટે ‘ત્યાગ’ના ગુણની જરૂર છે, પણ ‘ત્યાગ’ બેળે બેળે ન થવો જોઈએ, નહિતર જેમ ‘શેકાયેલું’ બી ફળતું નથી એમ બેળે બેળે થયેલા ત્યાગનું પરિણામ નીપજતું નથી. એટલા માટે ત્યાગ જ્ઞાનપૂર્વક થવો જોઈએ. લાગણીને શુદ્ધ કરીને એને પ્રેમરૂપમાં પલટાવવા માટે લાગણી સાથે જોડાતી બદલાની અપેક્ષાનો એવી ભાવનાથી ત્યાગ કરવો જોઈએ. આપણને જેના પ્રત્યે લાગણી છે એને આપણા તરફથી મોકળાશનો અનુભવ થવો જોઈએ. આ માટે આપણા જ વિચારો કે માન્યતા લાદવાની વૃત્તિનો પણ સમજણપૂર્વક ત્યાગ કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી આપણામાં પ્રેમ કેળવાશે.

જ્યારે આપણું હૃદય પ્રેમનો અનુભવ કરતું થશે ત્યારે બધું જ આનંદમય બનશે. ઉદારતા, ક્ષમા, ફનાગીરી, ફકીરી જેવા ગુણો પણ આપોઆપ ખીલશે.

આપણા હૃદયની આવી પ્રેમમય અનુભૂતિનાં મૂળને શ્રીમોટા ‘ભાવ’ ગણાવે છે. જ્યારે આવો ભાવ જાગ્રત થાય છે, ત્યારે જ્યાં ત્યાં બધે પ્રભુ જ છે એવો ભાવ રહ્યાં કરે. જીવમાત્રમાં પ્રભુ છે એવો ભાવ રહ્યાં કરે. આ અર્થમાં ‘ભાવ’ એ પ્રભુની વ્યક્ત અનુભૂતિ છે અને ‘ગુણ’ એ પ્રકૃતિ દ્વારા વ્યક્ત થતી પ્રભુની શક્તિ છે. પ્રકૃતિના ગુણો એટલે કે શક્તિ ‘ભાવ’ સાથે એટલે કે ‘પ્રભુ’ની સાથે જોડાયેલ રહે એ પ્રભુનું જ પ્રત્યક્ષ રૂપ છે. આ રીતે ‘ગુણ’ અને ‘ભાવ’ના સંબંધથી પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આપણને ભગવાનનું સૂક્ષ્મરૂપ દર્શાવ્યું છે.

‘ભાવ’ એ અતિસૂક્ષ્મ અનુભવ છે અને ‘ગુણ’ એ પ્રત્યક્ષ અનુભવાતી શક્તિ છે. આથી જે કોઈ પ્રસંગે, જે કોઈ વ્યક્તિ

દ્વારા ગુણ અને ભાવ જણાય ત્યાં આપણું દિલ 'ઠરી' જાય, મતલબ કે 'એ ગુણ-ભાવ સ્વયં પ્રભુનું જ વ્યક્ત રૂપ છે' એવી ધારણાથી એ અનુભવાય એવું આકર્ષણ થાય એ સૌથી પહેલી જરૂરિયાત છે. જો દિલ એક વાર આવા ગુણ-ભાવમાં ઠરતું થાય તો વ્યક્તિરૂપો પ્રત્યેનો ભેદ રહે નહિ. કોઈ પણ 'જીવ'ની મર્યાદા આપણને કહે નહિ. ઉપરાંત કોઈ બાહ્ય રૂપથી આપણે અંજાઈએ નહિ અને ક્યાંય પણ ભ્રમણામાં પડીએ નહિ. આથી જ્યાં જ્યાં 'ગુણ-ભાવ' આપણને ભેગાં મળેલાં અનુભવાય ત્યાં ભગવાનનાં દર્શન પ્રમાણવાં.

આમ થાય તો જ 'ગુણ અને ભાવ'ની ભક્તિનો આપણા દિલમાં સંચાર થાય. ગુણ અને ભાવની ભક્તિ દિલમાં સંચરે એટલે શું થાય ? આપણે દિલથી આપણાં પ્રત્યેક મળેલાં કર્મોમાં, સંજોગોમાં, સંબંધોમાં, સાત્ત્વિક ગુણોની શક્તિથી, એ શક્તિને પ્રભુભાવ સાથે જોડીએ. આમ જાગૃતિથી આચરવું એ જ ગુણ અને ભાવની ભક્તિ છે.

'ગુણ અને ભાવ' હોય ત્યાં દિલ ઠરે અને 'ગુણ અને ભાવ'ની ભક્તિ આપણા દિલમાં સંચરતી થાય એ પ્રભુમય જીવનને પ્રગટાવવા માટે પાયાની બાબત છે. આ હકીકત ન સમજાય તો સાધના કે સાધનક્રિયા માત્ર સંસ્કારો નીપજાવીને જ અટકશે. આપણે ઊર્ધ્વજીવન માટે પ્રગતિ નહિ પામી શકીએ.

'ગુણ' અને 'ભાવ' સંપૂર્ણ સમજાવી શકાય એવાં નથી. આમ છતાં આ જે કંઈ પ્રયત્ન થયો છે એને સંપૂર્ણ ન ગણવા વિનંતી છે. આથી વિશેષ સમજૂતી માટે મારી પહોંચ નથી એ હું કબૂલ કરું છું અને આ કડીનું વિવરણ અહીં અટકાવું છું.

૯. ભાવથી ગલન

**મન, મતિ, પ્રાણ પ્રભુ ! તુજ ભાવ થકી ગળજો, પ્રભુ (૨)
દિલમાં તુજ ભક્તિની (૨) છોળો ઊછળજો. ...ૐ શરણ.**

આપણી તમામ ક્રિયા અને કાર્યો પ્રકૃતિની શક્તિથી થાય છે. વળી, આપણાથી જે કાર્યો થાય છે એ સ્વભાવવશ થાય છે. પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ વચ્ચે સૂક્ષ્મભેદ છે. ત્રણેય ગુણવાળી પ્રકૃતિ દરેક વ્યક્તિમાં છે, પરંતુ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે વલણો દરેકમાં હોવા છતાં જે તે કામ કરતી વખતે દરેક વ્યક્તિમાં જુદે જુદે સમયે પ્રગટે છે. આપણે એક કામ કરતી વખતે અમુક વ્યક્તિ સાથે ક્રોધથી વર્તીએ છીએ તો એવું કામ બીજી વ્યક્તિ સાથે કરીએ ત્યારે શાંતિથી વર્તીએ છીએ. આ આપણા સ્વભાવનું ક્ષણે ક્ષણે પલટાતું વલણ છે. આપણામાં અજ્ઞાનથી પડેલા સંસ્કારોને લીધે આવું બને છે. આ રીતે આપણાથી થતાં કર્મો સ્વભાવવશ થાય છે અને પ્રકૃતિની શક્તિથી થાય છે. આપણાથી થતાં કાર્યો આપણાં જુદાં જુદાં અંતઃકરણોની સહયોગી ક્રિયાથી વ્યક્ત થાય છે. આપણાં અંતઃકરણો પૈકી ચિત્તમાંના સંસ્કારો જાગ્રત થાય છે અને મનના વિચારો, પ્રાણની વૃત્તિ અને બુદ્ધિની દલીલો કે તર્કના સમર્થનથી એ સંસ્કારો ક્રિયામાં વ્યક્ત થાય છે. આમાં છૂપા વેશે રહીને અહંકાર 'મેં કર્યા'નો ભાવ માણે છે. આ જ અજ્ઞાન છે.

આ અંતઃકરણોમાં મન, મતિ અને પ્રાણ અત્યંત વેગવાળાં અને સતત છેતરપિંડી કરનારાં છે. પ્રાણની વૃત્તિ જાગ્રત થતાં આપણામાં એ ગતિ પ્રેરીને આપણને તરત જ કર્મમાં ધકેલે

છે. મન એને અનુરૂપ અને અનુકૂળ વિચારો કરે છે અને મતિ એને ટેકો આપતી દલીલો, યુક્તિ પ્રયુક્તિ ગોઠવે છે. ત્રણ અંતઃકરણોની આવી ગતિવિધિનું દમન કરવું યોગ્ય નથી અને જો એમ કરવામાં આવે તો એનાં વિપરીત પરિણામો ભોગવવાં પડે. જીવન વિકૃત અને ક્યારેક ભીષણ બની જાય. આથી પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ અંતઃકરણો પ્રભુનું શરણું સ્વીકારે તો એ પ્રભુમય બની રહે એની સમગ્ર પ્રક્રિયા અત્યાર સુધીની કડીઓમાં દર્શાવી છે.

હવે પછીની આ કડીમાં અંતઃકરણો પ્રભુના ચરણમાં સમાઈ જતાં જે અનુભવાય અને એ અનુભવ અખંડાકાર રહ્યા કરે એ માટેની પ્રાર્થના છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાના હસ્તાક્ષરમાં મળેલી પ્રાર્થનામાં આરતીની આ કડીમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે. ‘મન, મતિ, પ્રાણ, પ્રભુ, તુજ ભાવ થકી ગળજો.’ આમાં ‘ભાવ મહી’ એવો શબ્દ નથી. આરતી લોકસમૂહમાં ગવાતાં ગવાતાં ‘થકી’ને બદલે ‘મહી’ ઉચ્ચારાતું થતાં, વર્ષો સુધી ‘ભાવ મહી’ શબ્દ દટ થયો છે. જો આપણે ‘ભાવ મહી’ શબ્દથી આ કડીનો અર્થ કરીએ તો-‘હે પ્રભુ ! અમારાં મન, મતિ અને પ્રાણ તમારા ભાવમાં ગળજો.’ મતલબ કે પ્રભુભાવમાં મનના વિચારો, બુદ્ધિની શંકાઓ અને પ્રાણની વૃત્તિઓ ગળજો-એ પ્રમાણે થાય. શબ્દાર્થના મૂળ હાર્દમાં ઊંડા ન ઊતરીએ તો આ અર્થ સમજી લેવાથી કશો મોટો વાંધો ઊભો થતો નથી, પરંતુ અત્યંત સૂક્ષ્મ અર્થભાવ જોતાં પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘ભાવ થકી’ લખ્યું એ તદ્દન યથાર્થ છે. ‘ભાવ મહી’ ગળજો એ યોગ્ય નથી, કેમ કે ‘પ્રભુ’ અને ‘પ્રભુનો

ભાવ’ બંને અલગ છે. જે શુદ્ધ ચેતન છે એ ‘ભાવ’ રૂપે વ્યક્ત થતું હોવા છતાં ‘ભાવાતીત’ના અનુભવ રૂપે એ તદ્દન નોખું રહ્યાં કરે છે. એટલે જે નોખું અને અતીત રહ્યાં કરે છે એ પ્રભુનું રૂપ છે.

પ્રભુ ‘ભાવ’થી અન્ય ઉન્નત ભાવ આપણે અનુભવીએ છીએ. એવો પ્રભુભાવ પ્રચંડ શક્તિશાળી છે. એથી આરતીમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે, ક્રમે ક્રમે આપણાથી થતાં રહેલાં વર્તનના પરિણામે આપણામાં પ્રભુનો ભાવ જાગે છે. એવા ભાવથી એની પ્રચંડ શક્તિથી -‘ભાવ થકી’-આપણાં અંતઃકરણો-મન, મતિ, પ્રાણ-ગળવા માંડે છે. એનો અર્થ એ કે, આપણા મનના વિચારો, મતિની બધી જ દલીલ કે તર્ક અને પ્રાણની બધી જ વૃત્તિઓ અને કામના વગેરે કેવળ પ્રભુના ચિંતન-મનન અને કાર્ય માટે જ વહ્યાં કરે છે. જ્યારે અંતઃકરણો પ્રભુના ભાવ થકી પ્રભુમાં ગળે છે મતલબ કે એમને દોરનારી પ્રાકૃતિક શક્તિ પ્રભુનું સંપૂર્ણ શરણું સ્વીકારી લે છે ત્યારે અનુભવદશામાં પ્રવર્તાય છે. ત્યારે આવો અનુભવી ‘પોતે’ ‘પોતાનો’ ભક્ત બને છે. આપણી હાલની સમજમાં ભક્તનો અર્થ તદ્દન પ્રાકૃત છે. પૂજ્ય દાસાનુદાસજીએ મારી સાથેના એક સત્સંગમાં (તા.૧૭-૧૧-૧૯૮૪) આ બાબત સમજાવતાં કહેલું એ તદ્દન યથાર્થ છે. ભગવાનથી જે અવિભક્ત છે એ એનો ભક્ત છે. એ પછી એનાથી જે કાર્ય થાય છે એ ભગવાનનું જ કાર્ય થાય છે. આ ક્રિયા એ એની ભક્તિ છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે પણ એ મતલબનું કહેલું છે કે પ્રભુનાં દર્શન-પ્રભુના અનુભવ-પછી ખરી સાધના થયે જતી હોય

છે. પછી સાધકની સાધના સહજ થયે જાય છે. આવી સાધના એ જ પ્રભુની ભક્તિ છે.

આ પરથી આરતીની છેલ્લી લીટીનો મર્મ સ્પષ્ટ થશે. પ્રભુના ભાવ થકી મન, મતિ અને પ્રાણ ગળી જઈને પ્રભુનાં સાધનો બને અને સાથે જ દિલમાં પ્રભુની ભક્તિની છોળો ઊછળતી રહે એ મતલબની પ્રાર્થના થતી હોય છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ‘દિલમાં તુજ ભક્તિની છોળો ઊછળજો’ એ શબ્દો દ્વારા આનંદ-ઉલ્લાસની ઉચ્ચતમ અને શ્રેષ્ઠતમ માત્રા સૂચવી છે. આપણે બરાબર યાદ રાખવું જોઈએ કે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ વારંવાર કહ્યું છે કે, કર્મ દ્વારા જ ભક્તિની પ્રતિષ્ઠા થાય. આપણી આરંભની સ્થિતિમાં કર્મ કરતી વખતે આવી જાગૃતિ રાખવામાં આવતી હોય છે, પણ પ્રભુનો અનુભવ થતાં અનુભવી માટે કર્મ અટકતું નથી. એને પણ કર્મ રહે છે, પરંતુ એ પોતે એટલે કે એનાં અંતઃકરણો મન, મતિ અને પ્રાણ પ્રભુનાં યંત્રરૂપ બનેલાં હોવાથી અનુભવી એનાથી થતાં કર્મોનો કર્તા હોતો નથી. આથી કોઈ પણ કર્મનું એને બંધન હોતું નથી. મુક્ત અવસ્થામાં થતાં કર્મોની ભૂમિકા પ્રભુની હોવાથી, પ્રભુ સર્વત્ર સર્વમાં રહેલો હોવાથી, અનુભવીથી થતાં કર્મો સમગ્રતાને સ્પર્શે છે. આવાં કર્મો દ્વારા એ પ્રભુની ભક્તિ કરે છે. આથી અનુભવી ક્રિયામાં સામેલ થતાં એ ‘યજ્ઞ’ બને છે.

આ રીતે જે દિલ શુભ પ્રત્યે આકર્ષણ અનુભવનારું છે એ દિલમાં પ્રભુના ભાવની છોળો ઊછળ્યા કરે એવા અનુભવ સુધી પહોંચાય છે. પ્રભુભાવનો અનુભવ કરવામાં દિલનું ઘણું

જ મહત્ત્વ છે. આથી પૂજ્ય શ્રીમોટા વારંવાર દિલની માગણી કરતા હતા. શ્રેયાર્થીએ સૌ પ્રથમ દિલ લગાડવાનો પુરુષાર્થ કર્યા કરવો જ રહ્યો. એનાથી થતાં રહેલા આવા પુરુષાર્થની સાથે પ્રભુની કૃપાશક્તિ માટે પ્રાર્થના થતાં પ્રભુની કૃપાશક્તિ જ પ્રભુ પ્રત્યે દિલ લગાડવામાં સહાયરૂપ બનતી રહે છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાને પણ સાધનાના આરંભમાં મનનો ખૂબ અંતરાય રહ્યાં કરતો હતો. મન રસાતું ન હતું. તેઓશ્રીએ કરેલી એક જાણીતી પ્રાર્થનામાં ગાયું છે :

‘શરણાગતવત્સલ જાણી તને જણાવી અંતરકહાણી
તોય મન રહ્યું હજી માની રે, પાવલે લાગું.
અડવું બધું એનું ટાળી, હેળાવી લઈ ગિરિધારી !
પદ લગાડી દોની તાળી રે, પાવલે લાગું.’

મનનું અડવાપણું ટળતું નથી. પ્રભુપદમાં એ લયબદ્ધ થતું નથી. તેઓશ્રીએ સાધનાના આરંભમાં ‘મનને’ સંબોધીને લખ્યું છે એમાં મન સાથે પૂરેપૂરી મનામણ અને મથામણ વ્યક્ત થઈ છે, પરંતુ એ પછીના સમય દરમિયાન તેઓશ્રીએ ગાયેલી એક પ્રાર્થનામાં ગાયું કે ‘મનને મેં આંકી લીધું છે એથી એને રેઢું મૂક્યું છે અને માત્ર પ્રભુના ચરણે દિલ લગાડવાનું જ રાખ્યું છે.’ પૂજ્ય શ્રીમોટાએ પોતાની સાધનાકથા વર્ણવતાં ઓગણીસ પુસ્તિકામાં દિલ વિશે પુષ્કળ પ્રમાણમાં લખ્યું છે. જીવનવિકાસના માર્ગમાં દિલની મહત્તા સમજાવી છે. ‘પ્રેમ’ વિશે લખેલા પુસ્તકમાં તથા ‘પુનિત પ્રેમગાથા’માં દિલનું સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. જાહેરમાં પણ તેઓશ્રીએ આપણામાં પ્રભુભાવ પ્રત્યેની જાગૃતિ માટેનું કાર્ય થઈ શકે માટે આપણું દિલ માગ્યા કરેલું છે અને ગાયા કરેલું છે કે,

‘અમારે તો તમારે દિલ પ્રવેશી કર્મ કરવું છે,
પરંતુ બારમણિયાં શાં બધે દ્વારે જ તાળાં છે !’

આપણું દિલ, સંસારના સંબંધોમાં, દુન્યવી જાહોજલાલી, સંપત્તિ અને કીર્તિ રળવામાં તથા અન્ય બીજી બાબતોમાં જ ચોંટેલું રહ્યાં કરે છે. આ બધાં તાળાં ખૂલે અને દિલનાં દ્વાર ઊઘડે તો પૂજ્ય શ્રીમોટાની ચેતનાશક્તિ આપણામાં સક્રિય બનીને જીવનને ઉન્નત માર્ગે ગતિ કરાવવા સમર્થ છે. આવી ક્રિયામાણ ચેતનાશક્તિ એ જ ગુરુ છે.

આવી રીતે દિલમાં ભક્તિની છોળો આપોઆપ અને સહજ રીતે જે ક્રિયા કરે છે એ પ્રભુ માટે પ્રભુનું કાર્ય બની રહે છે. આવી ભક્તિની છોળો આપણા દિલમાં ઊછળતી થાય એવી અવસ્થા આપણા જીવનમાં આપણે અનુભવીએ એવી પ્રાર્થના પૂજ્ય શ્રીમોટાના શબ્દોમાં આપણને મળી છે. એ ધન્યતાના પ્રસાદને આપણે સૌ માણીએ અને પ્રભુભાવ અનુભવવા આ આરતીના માધ્યમથી આપણાથી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક થતાં પુરુષાર્થમાં વેગ મેળવવાની ભાવના જાગતી-જલતી રાખીએ.

આપણે દીવા પ્રગટાવીને આરતી ઉતારીએ છીએ. આપણાં અંતઃકરણોમાં જાગૃતિની જ્યોત પ્રગટાવીને પ્રભુને જ સન્મુખ રાખીને આપણાં સકળ આંતરિક પ્રાકૃતિક કરણોને પ્રભુની આસપાસ જ રાખીએ એવો એનો મર્મ છે. અને આરતી પૂરી થયા પછી, મતલબ કે આરતીમાં ગવાયેલા શબ્દોના હાર્દના અનુભવ પછી એ જાગૃત અંતઃકરણોના પ્રતીકરૂપ દીપકની ઝાંચ પર હાથ ફેરવીને એને આંખ પર અડાડીએ છીએ, હાથને આપણા માથે ફેરવીએ છીએ. એનું તાત્પર્ય એ છે કે હવે એ અંતઃકરણો પ્રભુશરણે ગળ્યાં છે એથી પ્રભુનું જ વાહન અને યંત્ર બની

રહેવાનાં છે. એ રીતે એનો સ્વીકાર નમ્રતાપૂર્વક આપણે કરીએ છીએ અને પ્રભુને બધું અર્પણ કરીએ છીએ.

આજ સુધી ભલે આપણાથી રૂઢિ કે ઘરેડથી આરતીની જ્યોતની ઉખા આંખે અડાડવાની ક્રિયા થતી હોય, પરંતુ એ ક્રિયા પાછળની ભાવના સ્પષ્ટ થતાં એ જ ક્રિયા જ્ઞાનાત્મક બને છે. કોઈ પણ ક્રિયા જ્ઞાનાત્મક ન હોય તો એવી ક્રિયા આંતરિક જીવનને ઉન્નત બનાવતી નથી. આથી આપણે જાગૃત રહીને બધી ક્રિયા કરીએ.

નવકડીઓનું નવરાત્ર

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આપણે માટે રચેલી આરતીની નવ કડીઓ અંકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ શક્તિનો સંકેત કરે છે. દરરોજ એક કડીના ભાવાર્થ પર મનન કરીને આપણે નવરાત્ર ઊજવીએ અને આપણામાં છૂપી પડેલી શક્તિને જાગૃત કરીએ. એ રીતે શક્તિનાં-માનાં-દર્શન પામીએ.